UUDENMAAN KULTTUURIRAHASTO

Miten hoidan hautamuistomerkkiä

Miten hoidan hautamuistomerkkiä

Julkaisija: Suomen Kulttuurirahaston Uudenmaan rahasto
Ulkoasu ja taitto: Marika Aspila
Kuvat: Suvi Leukumaavaara, Marika Aspila
Paino: Grano, 2016
ISBN 978-952-7047-06-4
Julkaisu löytyy sähköisenä osoitteessa *www.skr.fi/hautamuistomerkit*.
Sähköinen versio sisältää laajemman kirjallisuusluettelon.

Sisällysluettelo

Lukijalle	3
Johdanto – hautamuistomerkit ja muistamisen kulttuuri	5
Vastuu hautamuistomerkkien hoitamisesta	6
Hautamuistomerkit ja hautaoikeuden raukeaminen	7
Hautausmaat matkailukohteina ja harrastuksena	8
Hautamuistomerkkien saavutettavuus	9
Hautausmaakulttuuriin liittyviä toimijoita	9
Hautamuistomerkit ja haudattujen henkilöiden historia	11
Aineistoja hautamuistomerkkien tutkimiseen	13
Muistomerkkityypit	13
Tyypillisiä ongelmia ja vaurioita hautamuistomerkeissä	14
Hautamuistomerkkien hoito ja kunnostaminen	16
Hautamuistomerkkien uusiokäyttö osana kestävää kehitystä	25
Esimerkkejä toimintamahdollisuuksista hautamuistomerkkien kunnostamisessa ja ylläpidossa	27
Lähteet ja kirjallisuutta	31

Kallistunut, vajoava ja halkeillut hautamuistomerkki.

Hauta-aidan ympäröimiä valurautaisia ristejä. Maalikerros suojaa metallia vaurioitumiselta.

Lukijalle

Tämä selvitys on syntynyt Suomen Kulttuurirahaston Uudenmaan rahaston hautausmaahankkeessa saaduista kokemuksista. Hanke käynnistyi kesällä 2013 rahaston asiamiehen, taidehistorioitsija, fil. maisteri **Petja Hovinheimon** (1975–2013) vuonna 2012 tekemästä aloitteesta.

Hankkeen pyrkimyksenä on ollut luoda yhteisiä tavoitteita ja tahtotilaa eri tavoin merkittävien, kunnoltaan hauraiden hautamuistomerkkien kunnostamiseksi ja säilyttämiseksi osana hautausmaittemme historiallista kerroksisuutta.

Hautausmaahankkeessa on selvitetty hautamuistomerkkien säilyttämiseen liittyvät keskeiset toimijat, kartoitettu aihepiiriin liittyviä aineistoja, käytäntöjä, ongelmia ja toimintamahdollisuuksia sekä kartoitettu hautakortteleita ja tutkittu yksittäisiä muistomerkkejä. Hoitoa tarvitsevia hautamuistomerkkejä on tarkasteltu sekä erikokoisten hautausmaiden, yksityisten toimijoiden että erilaisten yhteisöjen näkökulmasta. Pyrkimyksenä on ollut selvittää toimijoiden välille syntyviä synergioita ja mahdollisia yhteistyöetuja hautamuistomerkkien kunnostamisen edistämiseksi. Hankkeessa käytettäviksi esimerkeiksi valikoituivat kaksi erikokoista Uudenmaan alueen historiallista hautausmaata: Helsingin Hietaniemen hautausmaa ja Loviisan vanha hautausmaa.

Oppaan on laatinut tutkija (AMK, konservaattori ja fil. maisteri, taidehistorioitsija) **Suvi Leukumaavaara** yhdessä hankkeen ohjausryhmän kanssa. Siihen ovat kuuluneet hautausmaita, hautakuvanveiston tutkimusta ja kulttuuriperinnön suojelua edustavat asiantuntijat: puheenjohtaja, erikoistutkija **Laura Tuominen** ja erikoistutkija **Elisa Heikkilä** Museovirastosta, taidehistorian dosentti **Liisa Lindgren,** Helsingin kaupunginmuseon rakennuskonservaattori **Jaana Perttilä**, Kirkkohallituksen maankäyttöpäällikkö **Harri Palo,** Helsingin seurakuntayhtymän hautaustoimen päällikkö **Risto Lehto**, Hietaniemen hautausmaan ylipuutarhuri **Ari Pipatti** ja Uudenmaan rahaston asiamies Petja Hovinheimo sekä hänen jälkeensä **Leena Tammivuori**.

Tämän oppaan tavoitteena on

- *välittää tietoa historiallisten hautamuistomerkkien säilyttämisen merkityksestä*
- *kannustaa hautamuistomerkin hoitamiseen ja kunnostamiseen*
- *saattaa yhteen samasta aihepiiristä kiinnostuneita toimijoita*
- *auttaa löytämään tietoa hautamuistomerkin tutkimiseksi, hoitamiseksi, kunnostamiseksi ja konservoimiseksi*
- *esitellä toimintamahdollisuuksia tyypiltään, vaativuusluokaltaan tai laajuudeltaan erilaisten kunnostushankkeiden järjestämiseen.*

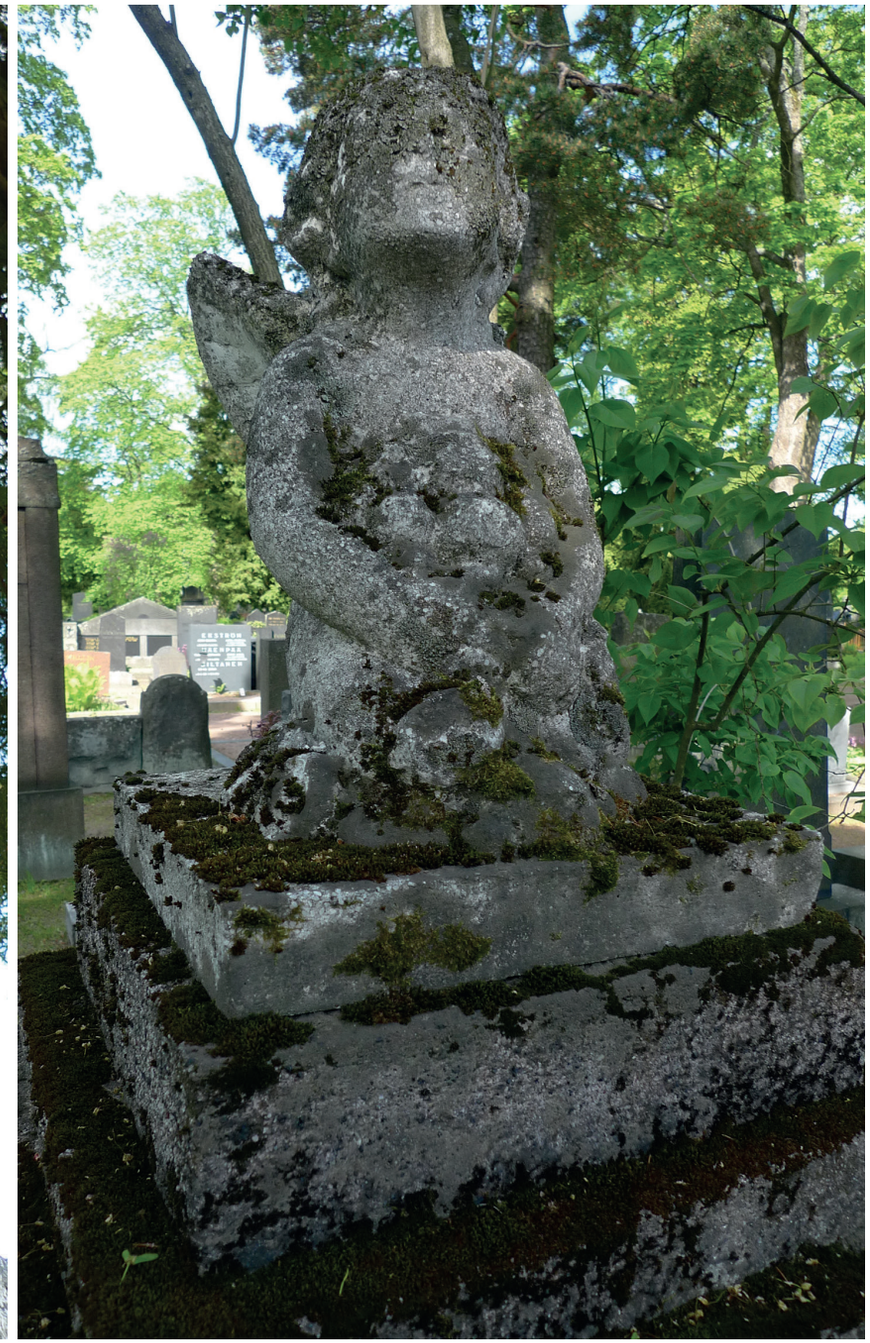

Sammaleet ja jäkälät kasvavat yleensä pitkään puhdistamatta olleilla pinnoilla. Koska ne sitovat itseensä kosteutta, ne voivat osaltaan myös edesauttaa vaurioiden syntymistä. Myös muistomerkkiä ympäröivä kasvillisuus voi aiheuttaa muutoksia hautamuistomerkin pinnassa.

Johdanto

- hautamuistomerkit ja muistamisen kulttuuri

Muisti on olennainen osa identiteettiämme. Kulttuurimuistia ylläpidetään ja vahvistetaan menneisyyden ja nykyisyyden yhteen sitovien, niin kutsuttujen ”muistin paikkojen” avulla. Niitä ovat muun muassa hautausmaat, muistomerkit, museot ja muut muistiorganisaatiot. Kunkin hautausmaan luonne muodostuu sille ominaisista rakennetusta ympäristöstä ja luonnonympäristöstä.

Kulttuuriympäristöllä tarkoitetaan jokapäiväistä elinympäristöämme ja ihmisen toiminnan tuloksena syntynyttä ympäristöä. Kulttuuriympäristöön kuuluu arvokkaiden kohteiden ja ympäristöjen lisäksi myös erilaisia merkityksiä ja muistoja.

Hautausmaat heijastelevat monenlaisia asioita yhteisestä historiastamme. Ne ovat kuin paikallisarkistoja, joissa hautamuistomerkit kertovat tarinoita paikkakuntien menneistä sukupolvista, merkkihenkilöiden, sukujen ja tavallisten ihmisten elämästä, ammateista, yhteiskuntaluokista ja vauraudesta, lapsimääristä, kuolleisuudesta, sodista ja kulkutaudeista. Hautausmaiden kerroksisuuden kautta niillä voidaan tarkastella myös eri aikakausien käsityötä ja kuvanveistotaidetta, arkkitehtuuria, muistomerkeissä käytettyjä muotoja ja materiaaleja, teollistumisen kehittymistä, ulkomailta saapuneita vaikutteita, taiteellisia ja henkisiä virtauksia sekä esimerkiksi oman aikansa kauneuskäsitystä. Toisaalta hautamuistomerkit ovat osa ”näkymätöntä” kulttuuriympäristöämme. Niitä voi pitää ”näkymättöminä” siinä mielessä, ettei niihin useinkaan arkielämässä kiinnitä huomiota, vaikka kulkisi hautausmaan ohi päivittäin.

Monet hautamuistomerkit ovat myös kunnoltaan hauraita. Ne ovat alttiita säänvaihtelulle ja niitä ympäröivälle kasvillisuudelle. Hautamuistomerkin puutteellinen ylläpito tai pitkäaikainen hoitamattomuus voivat yhdessä luonnollisen ikääntymisen ja luonnonilmiöiden kanssa kiihdyttää sen vioittumista.

Haltijattomat, vailla aktiivista hoitoa olevat hautamuistomerkit voivat myös joutua kuulutuksien myötä hautausmaalta poistettaviksi. Monilta hautausmailta on vanhojen hautamuistomerkkien katoamisen ja rappeutumisen myötä jo hävinnyt paljon tietoa menneiden aikakausien henkilöistä samoin kuin esimerkkejä paikallisista tai aikakausille tyypillisistä hautamuistomerkkien valmistustaidoista.

Vanhimmat, puiset hautamuistomerkit ovat kulumisen ja eroosion myötä monin paikoin jo poistuneet hautausmailtamme. Hoidon puutteessa metalliset muistomerkit ajan myötä ruostuvat ja lopulta rikkoontuvat. Muistomerkkien tekstit voivat hoitamattomina ja pinnan kulumisen vuoksi hävitä näkymättömiin. Kiviset muistomerkit ovat hoitamattomina otollisia kasvualustoja myös biologiselle kasvustolle. Olosuhteiden muuttuessa hautakivet voivat myös liikkua, kallistua ja halkeilla. Kaatuessaan muistomerkit voivat aiheuttaa vaaran ja mennä rikki.

Tunnetko oman sukusi historiaa?

Oman suvun historian tutkiminen vahvistaa identiteettiämme. Selvitettäessä vanhoihin hautakiviin kaiverrettuihin nimiin liittyviä tarinoita kunnioitetaan erilaisia elämänkaaria. Tällöin syntyy myös sukupolvien välistä vuorovaikutusta. Myös itselle tuntemattomien henkilöiden historiaa on mielenkiintoista selvittää. Monet oman aikansa merkkihenkilöt näyttävine hautamuistomerkkeineen saattavat olla nykypäivän ihmisille tuntemattomia. Henkilöhistorioiden selvittäminen lisää myös omaa tietämystä historiallisista tapahtumista tai käännekohdista.

Oletko ajatellut kunnostaa hautamuistomerkkiä?

Yksittäiset ihmiset voivat edistää muistomerkkien säilyvyyttä jo pienillä teoilla. Tällaisiin toimenpiteisiin voivat sisältyä esimerkiksi hautakiven puhdistaminen tai muistomerkin ympäristön kohentaminen.

Ruotsista Suomeen muuttaneen, Loviisassa kuolleen taiteilija Nils Schillmarkin (1745–1804) muistolaatta Loviisan vanhalla hautausmaalla. Schillmarkin hautapaikka on tuntematon.

Tässä selvityksessä esitellään hyviä käytäntöjä

- *omassa hallinnassa olevan, esimerkiksi oman suvun hautamuistomerkin tutkimiseksi, hoitamiseksi ja kunnostamiseksi*
- *harrastustoimintana tehtäviin kartoitus- tai kunnostushankkeisiin, jotka kohdistuvat muihin kuin tekijöiden omassa hallinnassa oleviin hautamuistomerkkeihin.*

Vastuu hautamuistomerkkien hoitamisesta

Vielä viisikymmentä vuotta sitten seurakunnan laatima haudanhoitosopimus saattoi sisältää myös hautamuistomerkin hoidon. Viime vuosikymmeninä päävastuu muistomerkkien hoidosta on ollut hautojen haltijoilla. Moni hautamuistomerkki on kuitenkin jäänyt vaille hoitoa. Seurakuntien kanssa tehtävät haudanhoitosopimukset eivät käsitä itse muistomerkkien hoitoa, vaan kohdistuvat ainoastaan hautojen istutusten ja hiekka- tai nurmipinnan hoitoon.

Pääosa hautaoikeuden haltijoista on yksityishenkilöitä tai sukuja. Pieni osa haudoista on säätiöiden ja yhdistysten hoidossa. Paikkakuntakohtaisesti vaihteleva määrä niin sanottuja ”kulttuurihautoja” saattaa olla paikallisten seurakuntien, yhdistysten tai museoiden hoidossa. Haudan haltija voi asua toisella paikkakunnalla ja päästä harvoin paikan päälle. Tietoisuus omista juurista tai esimerkiksi suvun hautamuistomerkkien olemassaolosta ei myöskään aina ole siirtynyt sukupolvelta toiselle. Tällöin hauta voi jäädä hoitamatta myös omaisista riippumattomista syistä.

Suvut ovat voineet myös sammua.

Hautamuistomerkit ovat pääosin yksityisomaisuutta. Vaikka ne olisivat arvokkaitakin ulkoveistoksia, ne eivät sijaintinsa ja luonteensa vuoksi automaattisesti kuulu paikkakuntien kulttuuriviranomaisten valvonnassa olevien julkisten ulkoveistosten piiriin.

Hautamuistomerkit eivät Suomessa toistaiseksi kuulu kulttuuriperintöä suojelevan lainsäädännön piiriin. Niiden kunnostamiseen ei myöskään ole varattu valtion tai kirkkojen keskusrahastojen avustusmäärärahoja.

Ristiriitainen tilanne voi syntyä, kun tunnetun taiteilijan tekemän hautaveistoksen luonnosta säilytetään museo-olosuhteissa muistiorganisaatiossa (esimerkiksi museossa tai arkistossa), mutta hautausmaalle sijoitettua valmista teosta ei hoidakaan kukaan. Hautamuistomerkit muodostavat tärkeän osan monien taiteilijoiden tuotannosta, vaikka niitä ei usein tässä merkityksessä esille tuodakaan.[1] Hoitamattomina joskus hyvinkin isokokoiset ja raskaat hautamuistomerkit muodostavat konkreettisen vaaran – sekä muistomerkkien säilymisen näkökulmasta että hautausmaalla liikkujien turvallisuudelle. Hautamuistomerkin tuhoutuminen hoitamattomuuden vuoksi köyhdyttää myös kulttuuriympäristöämme.

1. Hautamuistomerkkien taidehistoriallisesta tutkimuksesta Suomessa ks. erityisesti Lindgren, Liisa.

Hautamuistomerkit ja hautaoikeuden raukeaminen

Vanhoissa hautasopimuksissa ”ikuiseksi ajaksi” (evärdlig tid) lunastetun haudan katsottiin säilyvän suvun käytössä niin kauan kuin hautausmaata käytetään alkuperäiseen tarkoitukseensa. 1970-luvulta lähtien uusia ainaishautoja ei ole enää luovutettu. Uusien hautojen hallinta-aika on nykyisin seurakunnasta riippuen 20–50 vuotta, minkä jälkeen hallinta-aikaa voidaan sopimuksesta jatkaa.

Hautojen hallintaoikeus saattaa raueta myös asianomaisten tahdosta riippumatta. Seurakunnilla ei aina ole hautaoikeuden haltijoiden voimassa olevia yhteystietoja. Sukupolvien ja -nimien vaihtuessa ja yhteystietojen muuttuessa omaisten tavoittaminen voi olla seurakunnille hankalaa, etenkin jos omaiset asuvat toisella paikkakunnalla.

Hallintaoikeuden tulossa päätökseen tai muussa haudan tilaa koskevassa asiassa seurakunta hakee yhteyttä hautapaikan haltijoihin kuulutuksilla, lehti-ilmoituksilla, haudoille jätettävillä tiedotteilla ja yhteydenottopyynnöillä[2]. Mikäli hallinta-aikaa ei jatketa ja hautaoikeus pääsee raukeamaan, hauta siirtyy takaisin seurakunnalle, joka voi luovuttaa hautapaikan uudelleen. Hautaustoimilain mukaan hautamuistomerkki siirtyy vastikkeetta hautausmaan ylläpitäjälle, kun muistomerkistä on kuulutettu, ja sitä ei ole määräajassa poistettu[3].

2. Ruotsissa seurakunnat ovat tiedottaneet raukeavista hautaoikeussopimuksista myös omilla Internet-sivuillaan.

3. Hautaustoimilaki 6.6.2003/457, 5 luku, 14 § Hautamuistomerkit. www.finlex.fi

- *Hautamuistomerkit ovat pääosin yksityisomaisuutta, ja niiden hoito on kunkin hautaoikeuden haltijan vastuulla.*
- *Haudanhoitomaksu ei kata hautamuistomerkin hoitoa vaan tarkoittaa kukkaistutusten ja nurmi- tai hiekkapinnan hoitoa.*
- *Hautamuistomerkin kunnostus edellyttää lupaa hautaoikeuden haltijalta.*
- *Vanha hauta voi olla määräaikainen tai ns. ainaishauta.*
- *1970-luvulta lähtien luovutetut haudat ovat määräaikaisia, 20–50 vuotta kerrallaan.*
- *Seurakunnat tiedottavat hautapaikkoihin liittyvistä asioista kuulutuksilla, lehti-ilmoituksilla, haudalle jätettävillä tiedonannoilla ja yhteydenottopyynnöillä.*
- *Hautaoikeuden haltijan vaihtuessa omaisten kannattaa ilmoittaa seurakunnalle uudet yhteystiedot.*
- *Haudan hallinta-aikaa voi yleensä jatkaa.*
- *Hallinta-ajan päättyessä hautapaikka palautuu seurakunnalle. Muistomerkki siirtyy kuulutuksen jälkeen hautausmaan ylläpitäjälle, ellei hautaoikeuden haltija poista sitä itse.*
- *Hautausmaan ylläpitäjä voi päättää, että kulttuurihistoriallisesti arvokasta muistomerkkiä ei saa poistaa. Silloin vastuu hautamuistomerkistä siirtyy hautausmaan ylläpitäjälle.*

Taidemaalari Helene Schjerfbeckin hauta Helsingin Hietaniemen hautausmaalla.

Hautausmaat matkailukohteina ja harrastuksena

Surun käsittelyn ja poismenneen muistelemisen lisäksi vierailut hautausmailla voivat perustua historiaan, taiteeseen tai arkkitehtuuriin kohdistuvaan kiinnostukseen tai vaikkapa muistomerkeissä olevien kirjoitusten keräilyyn. Muita perusteita voivat olla esimerkiksi virkistyminen, luontoympäristö, mietiskely, tutkimus, kunnioitus ja vierailu tunnettujen henkilöiden haudoilla.

Hautausmaamatkailu oli suosittua jo 1800-luvulla, ja Pariisin Père-Lachaisen hautausmaa oli yksi suosituimmista kohteista. 1900-luvun puolivälissä sotien jälkeen hautausmaamatkailun suosio hiipui, mutta viime vuosikymmeninä se on alkanut taas kohota. 1990-luvulla hautausmaihin liittyvää matkailua alettiin kutsua nimellä *musta matkailu* tai *synkkä turismi* (Dark tourism)[4] , eli niin sanottu *thanaturismi* [5] (kuolema kreik. θάνατος eli thanatos). Aihetta tutkitaan nykyään monissa oppiaineissa ja akateemisissa tutkimushankkeissa[6].

Nykyään järjestetään myös paljon erilaisia hautausmaakierroksia ja teemaopastuksia, jotka ovat varsin suosittuja. Niin sanotulla *mustalla leposijalla* (Dark resting place) tarkoitetaan hautamuistomerkkiä tai hautausmaata, jonka historiaan johdattavat sinne haudatuiksi henkilöiksi pukeutuneet oppaat. Hautaus-

4. Foley, Malcolm & J. John Lennon 1996, 198–211.

5. Seaton, A. V. 1996, 234–244

6. Suomessa mm. ammattikorkeakoulujen matkailun koulutusohjelmassa tehdyt opinnäytteet ja Suomen Akatemian tukema Lapin yliopiston Lapin synkkä kulttuuriperintö -hanke (Lapland's Dark Heritage Project) (2015). http://blogs.helsinki.fi/lapland-dark-heritage/projektista-about-the-project/

maakierrosten tuotot eivät kuitenkaan useinkaan kohdistu itse hautausmaihin ja niiden hautamuistomerkkien hoitamiseen.

Hautamuistomerkkien säilymistä voidaan edistää esimerkiksi kertomalla hautausmaiden kulttuurisista arvoista, jalkauttamalla kävijöitä hautausmaille kulttuuritapahtumissa sekä kohdistamalla karttojen ja painotuotteiden tuotto hautamuistomerkkien kunnostamiseen[7].

Hautamuistomerkkien saavutettavuus

Monet kaupungit ovat ulkoveistostensa ja hautausmaittensa muistomerkkien yhteydessä soveltaneet QR (Quick Response)-ruutukoodia. QR-tekniikalla saadaan esimerkiksi älypuhelimien sovelluksilla nopeasti lisätietoa vaikkapa halutusta URL-verkko-osoitteesta. Menetelmää on käytetty myös yksityisillä haudoilla[8]. Ruutukoodin käyttö hautausmailla on kiinnostava näkökulma pyrittäessä ylittämään ”näkymättömäksi” kulttuuriympäristöksi mielletyn kulttuuriperinnön rajoja.

Hautausmaakulttuuriin liittyviä toimijoita

Seurakuntien ja museoviranomaisten lisäksi hautausmaakulttuurin piirissä on paikallistasolla monenlaisia toimijoita, joiden kautta myös yksityinen asiasta kiinnostunut taho voi löytää hyödyllistä tietoa hautamuistomerkeistä ja niiden kunnostamisesta. Koska seuroissa ja yhdistyksissä on usein myös samoista aihepiireistä kiinnostuneita henkilöitä, niiden kautta voi löytyä itselle tarpeellista lisätietoa. Parhaassa tapauksessa eri toimijoiden välille syntyy ajatuksenvaihtoa, joka konkretisoituu hautamuistomerkkien kunnostamiseen liittyvänä yhteistyönä.

Esimerkkejä hautamuistomerkkien vaalimiseen liittyvistä tahoista:

- Suomen Kotiseutuliitto: Helsingissä toimiva kulttuuriperintöä valtakunnallisesti vaaliva keskusjärjestö, jolla on sekä yhteisö- että henkilöjäseniä eri puolilla Suomea. Liitto tukee paikkakuntakohtaisiin piirteisiin liittyvää kulttuuria, sen arvostamista ja kehittämistä. [9]

- Paikallistasolla toimivat kulttuuriliikkeet, jotka edistävät erilaisia asuinympäristöönsä liittyviä perinteitä ja tapahtumia.

- Minnesvårdarna – Hautausmaakulttuurin ystävät: Helsingissä toimiva, eri puolilla Suomea vaikuttava yhdistys, joka välittää hautausmaakulttuuriin liittyvää tietoa ja tukee aihepiirin tutkimuksen esittämistä julkaisujen, seminaarien ja näyttelyiden kautta. Yhdistys on myös inventoinut yksittäisiä hautausmaita, kuten Suomen Kulttuurirahaston Uudenmaan rahaston hankkeessa esimerkkinä olleen Loviisan vanhan hautausmaan. Minnesvårdarna ylläpitää myös *Här vilar kända finländare – Minnesvärda personers gravställen* -tietokantaa, joka on saatavilla yhdistyksen kotisivuilta. [10]

- Suomen Sukututkimusseura (SSS): Helsingissä toimiva tieteellinen seura, joka edistää sukututkimuksia. Se järjestää neuvontaa ja tuottaa erilaisia palveluja suku- ja henkilöhistoriasta kiinnostuneiden harrastajien tueksi. Lisäksi se on julkaissut mm. henkilötietojen käsittelyyn ja väestörekisterilähteistä tehtävään tiedonhankintaan liittyviä ohjeita ja suosituksia.

  Seuran erikoiskirjastossa on runsaasti sukukirjanimikkeitä, omakustanteita ja monisteita. SSS on julkaissut noin neljänkymmenen hautausmaan tiedot ja tietoja hautamuistomerkkien inskriptioista eli hautakiviin kaiverretuista teksteistä. Nämä voivat olla hyödyllisiä lähteitä, jos kunnostettavana olevien hautakivien tekstit eivät ole enää helposti luettavissa. Seura ylläpitää myös *Hautakivitietokanta*-kuvapankkia[11]. Suomen lisäksi tietokanta sisältää hautamuistomerkkejä Ruotsissa, USA:ssa, Kanadassa, Venäjällä ja Iso-Britanniassa.

- Lions- ja Rotary-klubit ovat kunnostaneet hautamuistomerkkejä paikallisesti. Klubien jäsenet ovat vapaaehtoistyönä oikeisseet kallistuneita hautamuistomerkkejä yhteistyössä hautausmaiden ylläpitäjien kanssa.

- Sukuseurat ovat saattaneet valmiiksi kunnostushankkeita, jotka ovat isoissa kohteissa kestäneet jopa vuosia[12].

- Turistioppailla on pitkä kokemus hautausmailla vierailuista, ja he ovat useimmiten laajalti aihepiiriin perehtyneitä.

7. Keski-Euroopassa historiallisilla hautausmailla on pidetty muun muassa klassisen musiikin ulkoilmakonsertteja

8. Hautakivessä on QR-koodi. Mistä on kyse? Kotimaa, 21.4.2015. http://www.seurakuntalainen.fi/uutiset/hautakivessa-on-qr-koodi-%C2%96-mista-on-kyse/

9. http://www.kotiseutuliitto.fi/

10. http://minnesvardarna.fi/Site/Data/869/Files/Minnesvardarna_uppslag.pdf

11. http://www.genealogia.fi

12. http://yle.fi/uutiset/jv_snellmanin_muistomerkin_entisointi_vei_viisi_vuotta/5358156 (12.5.2011)

Tako- ja valurautaiset muistomerkit ovat hautausmailtamme katoavaa kulttuuriperintöä, eikä niitä juuri enää valmisteta.

Sukuselvityksen ja hautamuistomerkin kunnostamiseen ryhdyttäessä on aluksi hyvä selvittää:

- *Paikalliset toimijat – millaisia hautamuistomerkkien vaalimiseen eri tavoin liittyviä tahoja omalla paikkakunnallasi toimii?*
- *Onko paikkakuntasi hautamuistomerkkejä inventoitu?*
- *Löytyykö aiheesta valokuvia tai kirjallisuutta?*
- *Onko hautamuistomerkkien henkilöistä tehty sukututkimusta?*
- *Missä käytettävät aineistot sijaitsevat?*

Tutkimuksen kohteena oleva hautamuistomerkki saattaa näkyä myös sitä ympäröivistä haudoista otetuissa valokuvissa.

On hyvä ottaa huomioon, että kaikki lähteet eivät ole painettuja.

Hautamuistomerkit ja haudattujen henkilöiden historia

Hautamuistomerkin kunnostamiseen liittyy puhdistamisen tai muun käytännön työn lisäksi usein henkilöhistorian selvittämistä. Suvun hautamuistomerkin sijainti voi olla tuntematon, haudattujen henkilöiden tiedot voivat olla epävarmoja tai hautamuistomerkistä on voinut kulua näkymättömiin tietoja haudatuista henkilöistä. Sukututkimusta eli genealogiaa voi harjoittaa kuka tahansa, joka tarvitsee tietoja yksittäisistä henkilöistä tai sukulaisuussuhteista. Seurakunnat tarjoavat sukuselvityspalveluja, joiden kautta esimerkiksi omaisia voi selvittää. Sukututkimuskursseja järjestävät mm. Suomen Sukututkimusseura sekä kansalais- ja työväenopistot. Oma sukututkimus voi myös täydentää seurakunnilla olevia tietoja, erityisesti mikäli saman suvun jäseniä on haudattu monille hautausmaille tai vaikkapa sukunimi on vaihtunut. Joskus hautamuistomerkkiin taas on voitu merkitä tiedot vain osasta samaan hautapaikkaan haudatuista henkilöistä.

Sukuhistorian selvittämiseen ryhdyttäessä kannattaa perehtyä aluksi aiempiin selvityksiin ja dokumentointeihin, joihin kunnostettava hautamuistomerkki saattaa sisältyä. Inventaariot ja hautamuistomerkeistä eri aikoina otetut valokuvat ovat tärkeitä tutkimusvälineitä erityisesti likaantunutta, kulunutta tai muuten vaurioitunutta hautamuistomerkkiä tutkimaan ja kunnostamaan lähdettäessä.

Valokuvien tai dokumentointipiirustusten kautta voidaan selvittää muistomerkeissä tapahtuneita muutoksia ja menetettyä tietoa, esimerkiksi hävinneitä tekstejä tai syntymäaikoja. Hautamuistomerkkien kuvaamisesta ja kuvien julkaisemisesta sähköisessä mediassa Suomessa on yksi hallinto-oikeuden ratkaisema tapaus[13].

Esimerkkejä arkistoista:

- Paikallisarkistot, joihin kuuluvat esimerkiksi seurakuntien, museoiden, kaupunkien ja kuntien sekä lehtien ja yhdistysten omat arkistot.
- Museoviraston arkistossa[14] säilytetään hautausmaihin ja hautamuistomerkkeihin liittyviä piirustuksia ja valokuvia, mm. taiteilija ja hautausmaa-arkkitehti **Ilmari Wirkkalan** (1890–1973)[15] hautausmaapiirustuskokoelma (yli 1000 piirrosta).
- Kansallisarkistossa[16] säilytetään julkisen toiminnan asiakirjaryhmiä sekä yksityishenkilöiden tallettamia arkistoja. Aineistoja voi löytyä myös maakunta-arkistoista.
- Muistiorganisaatioiden (museot[17], arkistot, kirjastot) *Finna*[18]-hakupalvelun kautta on saatavilla muun muassa tuhansia hautoihin liittyviä valokuvia. Kaikkia valokuvia ei kuitenkaan ole digitoitu. Digitoimattomia aineistoja voi käyttää paikan päällä, esimerkiksi Helsingin kaupunginmuseon kuva-arkistossa[19].

Lähteitä henkilöhistorian selvittämiseen tai sukututkimuksen tekemiseen:

- Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran (SKS) *Kansallisbiografia*-verkkopalvelu [20]
- Helsingin yliopiston ylläpitämä Turun akatemian ja HY:n ylioppilasmatrikkeli (1640–1899)[21]
- Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys ry:n[22] arkistomateriaalit
- Karjala-tietokantasäätiön luovutettuun alueeseen liittyvä *Katiha*-verkkohaku[23]

13. Valokuvien julkaisemiselle avoimessa tietoverkossa saatiin päätös vuonna 2009, jolloin Helsingin hallinto-oikeus (8.12.2009 No 09/1083/2) antoi kuvaamiselle ja julkaisemiselle luvan. Tämä kumosi aikaisemman, Tietosuojalautakunnan päinvastaisen kannan. Päätöksen mukaan hautamuistomerkeissä olevien tietojen osalta ei ole kysymys sellaisesta yksityisyyden suojasta, jota henkilötietolaki tarkoittaa. Henkilötietoja sisältävien muistomerkkien valokuvia saa kyseisen päätöksen perusteella julkaista esimerkiksi erilaisilla Internet-sivustoilla.
Tekijänoikeusneuvosto (Lausunto 2009:5, annettu 3.3.2009) on puolestaan todennut, että ”se, tarvitaanko tekijänoikeudella suojatun hautamuistomerkin tai patsaan valokuvaamiseen ja levittämiseen kirjaan sisältyvänä yleisölle ylipäänsä tekijän lupa, voi riippua esimerkiksi hautamuistomerkin asemasta kuvan kokonaisuuden kannalta, kuvan käyttötarkoituksesta ja sen julkaisun sisällöstä, johon kuva sisällytetään. Viime kädessä rajoitussäännöksen soveltuminen tiettyyn tilanteeseen ratkaistaan tapauskohtaisella harkinnalla”.
http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Tekijaenoikeus/tekijaenoikeusneuvosto/tekijaenoikeusneuvoston_lausunnot/2009/TN_2009_5.pdf

14. http://www.nba.fi/fi/tietopalvelut/arkistot

15. Ilmari Wirkkala, kirkkoherra Väinö I. Forsman (1899–1957) ja kirjailija Maila Talvio (1871–1951) olivat vuonna 1933 perustamassa Hautausmaiden Ystävät ry:tä ja julkaisivat hautausmaakulttuuriin liittyvää kirjallisuutta.

16. http://www.arkisto.fi/

17. maakunta-, erikois- ja paikallismuseot

18. https://www.finna.fi/

19. http://www.helsinginkaupunginmuseo.fi/kuusi-museota/kuva-arkisto/

20. http://www.kansallisbiografia.fi/

21. http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/

22. http://www.sukuhistoria.fi/sshy/index.htm

23. http://www.karjalatk.fi/katiha/index.php

Valurautaiset istuimet olivat ennen tyypillisiä hautojen yhteydessä.

- Suomen maatalousmuseo Sarkan ylläpitämä maatiloista koottu tietokanta *Sukutilat Webissä*[24]. Tietokantaan digitoidaan maatilamatrikkelien tietoja sekä sodassa luovutettujen alueiden maatilojen tietoja.

- Valokuvat sosiaalisessa mediassa

Valokuvaamisen yleistyminen ja digitaalisten kuvien vaivaton käsittely muun muassa älypuhelimien kautta on lisännyt hautamuistomerkkien kuvausta myös sosiaaliseen mediaan. Sähköisissä yhteisöpalveluissa toimii useita aihepiiriin liittyviä ryhmiä, jotka keräävät valokuvia kirkoista ja hautausmaista sekä paikallistasolla että valtakunnallisesti. Ryhmissä on myös tiedotettu hautojen hallintaoikeuden umpeutumisesta. Esimerkiksi Facebookissa Suomen kirkkoja ja hautausmaita –sivuilla[25] on jo yli 150 000 valokuvaa.

24. http://sukutilat.sarka.fi/
25. https://www.facebook.com/groups/473512779339429/?fref=nf

Aineistoja hautamuistomerkkien tutkimiseen

Kuvia ja muuta tarkentavaa tietoa hautamuistomerkeistä löytyy muun muassa:

- *Aihepiiriin liittyvästä kirjallisuudesta ja opinnäytteistä*
- *Hautausmaainventoinneista*
- *Erilaisista arkistoista (asiakirjat, valokuvat, mikrofilmit, arkistoissa käytettävät digitoidut aineistot)*
- *Internetin kautta vapaasti saatavilla olevista digitoiduista aineistoista*
- *Internet-sivustoilla ja sosiaalisessa mediassa olevista kuvapankeista, jotka sisältävät harrastelijoiden ottamia valokuvia hautausmaista ja hautamuistomerkeistä*

Kuvia Suomessa sijaitsevista hautamuistomerkeistä löytyy sekä suomalaisilta että kansainvälisiltä Internet-sivustoilta. Internetistä löytyvään tietoon on kuitenkin syytä suhtautua kriittisesti.

Muistomerkkityypit

Materiaaliensa puolesta hautamuistomerkit ja niiden osat voidaan tyypillisesti jakaa puisiin, metallisiin, kivisiin, keraamisiin, betonisiin ja tekokivisiin sekä näiden yhdistelmiin. Tyypeiltään ne voidaan jaotella itsetehtyihin, tilaustöinä suunniteltuihin uniikkitöihin ja sarjatyönä teollisesti valmistettuihin standardimalleihin. Niiden ulkoasu vaihtelee yksinkertaisesta ja vaatimattomasta suurikokoisiin, pelkistetyistä taideteoksiin. Standardimallisten ja yksilöllisten hautamuistomerkkien suosio on vaihdellut aikakausittain. Uniikkityön tilaamiseen on usein vaikuttanut myös haudatun henkilön tunnettuus tai varakkuus. Haudan koko on heijastellut henkilön merkitystä aikansa yhteiskunnassa. Hautausmaat ovat historiansa aikana olleet myös sosiaalisesti tärkeitä tapaamis- ja näyttäytymispaikkoja.

Niin sanottujen matkalaukkumallisten, ”tasa-arvoisten” ja standardikokoisten muistomerkkien valtakauden jälkeen hautausmailla on viime vuosikymmeninä ilmennyt viitteitä yksilöllisempien hautamuistomerkkien uudesta suosiosta. Muotokieleltään ja kooltaan keskenään samankaltaisten muistomerkkien ylivalta köyhdyttää hautausmaiden yleisilmettä. Historiallisten kerrostumien vaalimiseksi hautausmailla tulisikin kunnioittaa eri-ikäisten, korkuisten, tyyppisten ja muotoisten hautamuistomerkkien rytmittämiä kokonaisuuksia.

Puu

Aikaisemmin yleisin hautamuistomerkkityyppi oli valkoiseksi maalattu latinalainen risti. Puusta valmistettiin myös leveämpiä pystylautoja, joissa saattoi olla koristeleikkauksia. Puisten hautamuistomerkkien tyypillisimpiä ongelmia ovat lahoaminen ja maatuminen. Pääosa vanhoista puisista muistomerkeistä on jo kadonnut hautausmailtamme. Joitakin on siirretty säilytettäväksi sisätiloihin.

Metalli

Metalliset hautamuistomerkit käsittävät

- takorautaiset käsintehdyt hautamuistomerkit
- valurautaiset, teollisesti valmistetut hautamuistomerkit ja niiden osat

Muodoiltaan ja materiaaleiltaan erilaisia hautamuistomerkkejä:

- *Hautaristit*
- *Pysty- ja vaakasuuntaiset hautakivet*
- *Luonnonkivet*
- *Sarkofagit*
- *Obeliskit, pylväät*
- *Muotokuvalliset muistomerkit ja reliefit*
- *Veistokselliset hautamuistomerkit*
- *Muurihaudat*
- *Kookkaat monumentit, mausoleumit, hautakammiot ja -kappelit*
- *Näiden välimuodot*

Vanhoja hautamuistomerkkejä ympäröi usein kivireunus tai aitaus. Nekin voivat olla tärkeä osa muistomerkkiä ja kyseiselle haudalle suunniteltuja.

  - ristit
  - pystylaatat
  - uurnat
  - ym.
- erilaiset putkista taivutetut ristit
- pellistä taivutetut hautamuistomerkit
- arvometalleista kuten pronssista valmistetut hautamuistomerkit tai niiden osat
- hautoja ympäröivät aitaukset, jotka voivat tietyissä tapauksissa olla muistomerkkiin rinnastettavia
- hautoja ympäröivien tai rajaavien kivitolppien ketjut.

Arkkitehtuuritoimisto Gesellius, Lindgren, Saarisen 1900-luvun alussa suunnittelema hautamuistomerkki.

Tako- ja valurautaiset muistomerkit ovat hautausmailtamme katoavaa kulttuuriperintöä eikä niitä juuri enää valmisteta. Takorautaiset ruostuvat herkemmin. Myös valurautaiset tuolit tai penkit ovat olleet tyypillisiä hautojen yhteydessä. Näistä aikansa hautausmaakulttuuria ja siihen liittyvää teollisuutta ilmentävistä esineistä on esimerkkejä säilynyt vain paikoitellen.

Kivi

Kivisiä hautamuistomerkkejä on valmistettu työstettävyydeltään ja ulkonäöltään erilaisista kivilajeista samoin kuin tekokivestä, esimerkiksi betonista. Suomessa hautamuistomerkeissä käytetyt kivilajit sisältävät sekä paikallisia että muualta tuotuja luonnonkivilajeja. Paikallisesti saatavilla olevat kivilajit näkyivät aikaisemmin myös hautamuistomerkkien kivivalinnoissa. Nykyään kivilajit ovat pääsääntöisesti muualta peräisin ja paikallisesta kivestä ovat lähinnä enää luonnonkiviset hautamuistomerkit.

Tyypillisimmät suomalaisissa vanhoissa hautakivissä käytetyt kivilajit ovat magmasyntyisiä syväkivilajeja kuten graniitti ja dioriitti. Ne ovat vähemmän huokoisia kuin sedimenttikivilajit kuten hiekkakivi ja kalkkikivi tai metamorfiset kivilajit kuten marmori, vuolukivi ja gneissi.

Tyypillisiä ongelmia ja vaurioita hautamuistomerkeissä

Kullekin hautamuistomerkin valmistuksessa käytetylle materiaalille tai menetelmälle on tyypillistä niiden ominaisuuksista aiheutuvat vauriot. Myös hautamuistomerkkien muoto tai paino voi olla vaurion aiheuttaja. Pystysuuntainen muistomerkki on vähemmän altis jatkuvalle kosteudelle kuin makaava, vaakasuuntainen

Muistomerkkien tyypillisiä ongelmia ja vaurioita:

- *Kallistuminen*
- *Hautakivien piilotapituksen rikkoontuminen tai puuttuminen*
- *Liikkuminen, liukuminen pois paikaltaan*
- *Halkeamien muodostuminen*
- *Ruostuminen*
- *Murtuminen*
- *Likaantuminen; tahrat, värjäymät ja valumat*
- *Kaatuminen, luhistuminen, rikkoontuminen*
- *Kuluminen, eroosio*
- *Pinnan mureneminen*
- *Umpeenkasvu*
- *Vajoaminen*
- *Lahoaminen*
- *Vandalismi, graffiti*

paasi, esimerkiksi laatta tai tyynykivi. Muistomerkkien vaurioitumiseen vaikuttavat myös maapohja, perustamistyön laadukkuus ja hautausmaan ympäristö.

Muistomerkin pinnan päällä tai liian lähellä poltettujen kynttilöiden ja ulkotulien kuumuus saattavat aiheuttaa jännitteitä ja halkeamia kivipinnassa. Kynttilöistä ja ulkoroihuista voi jäädä muistomerkkeihin myös nokea tai stearііniroiskeita.

Kivisten hautamuistomerkkien kuntoon vaikuttavat kolmenlaiset ilmiöt: fysikaalinen eli mekaaninen rapautuminen, kemiallinen rapautuminen ja biologinen rapautuminen. Mekaanisessa rapautumisessa lämpötilan vaihtelu aiheuttaa kiville rasitusta ja johtaa vaurioihin. Muistomerkkien painosta, maaperästä ja pohjustustyön laadusta riippuen muistomerkit voivat routimisen vuoksi liikahtaa, kallistua tai vajota hauta-alueensa sisällä tai sen ulkopuolelle. 1900-luvun vaihteessa tyypilliset suurikokoiset aitauksenomaiset, korkeat hautamuistomerkit pystytettiin usein kuiva- eli kylmämuuritekniikalla, jolloin niiden pystyttämisessä ei käytetty laastia.

Lämpötilan vaihtelu voi aiheuttaa hautamuistomerkkeihin myös routahalkeamia. Suurin ongelma hautamuistomerkkeihin liittyen on niiden valmistuksessa jalustan ja pystykiven väliseen kiinnitykseen käytetty piilotapitus, joka oli yleensä rautaa, kuparia tai pronssia. Kun vesi pääsee tunkeutumaan kivien väliin, tappi tai sen juotos alkaa ruostua. Ruostumisen edetessä viimeiseen vaiheeseensa materiaali alkaa laajentua ja murenee liuskemaiseksi. Lämpötilan laskiessa kiinnitystapin ja kiviosien väliin päässyt vesi jäätyessään laajentuu ja voi halkaista kiven. Tapin ruoste on voinut myös aiheuttaa värjäytymän, joka on nähtävillä esimerkiksi vaalean marmorin pinnassa. Usein ruostuminen ja materiaalin heikkeneminen pysyy kuitenkin piilossa tapin katkeamiseen saakka, jolloin kivi voi täysin yllättäen kaatua, rikkoontua ja aiheuttaa myös vakavaa vahinkoa. Lauhat talvikuukaudet, jolloin vesi vuoronperään sulaa ja jäätyy rakenteissa, lisäävät mekaanista rapautumaa ja sen aiheuttamia riskejä.

Kemiallinen rapautuma aiheuttaa kivisten hautamuistomerkkien koristelujen ja yksityiskohtien häviämistä. Terävät kulmat pyöristyvät, jolloin esimerkiksi kaiverretuista teksteistä ei enää saa selvää tai veistoksen kaiverrukset ja uurteet vähenevät. Erityisen altis kemialliselle rapautumiselle on marmori, joka ei ominaisuuksiensa puolesta muutenkaan ole Suomen ilmastoon sopiva ulkoveistosmateriaali. Sitä on kuitenkin käytetty hautamuistomerkkien veistoksissa ja reliefeissä jo 1800-luvulla.

Hautamuistomerkkien vaurioiden syntyyn vaikuttavia tekijöitä:

- *Muistomerkin materiaali*
- *Katkokset muistomerkin hoitamisessa*
- *Muistomerkin muoto: pysty- vai vaakasuuntainen*
- *Muistomerkin paino*
- *Perustamistyön laadukkuus*
- *Maapohjan painuminen*
- *Sääolosuhteet, routiminen*
- *Ympäröivien puiden juuret*
- *Muu kasvillisuus ja eläinten aiheuttamat vauriot*
- *Hautausmaan sijainti vesistöön nähden (kosteus)*
- *Ilmansaasteet*
- *Kynttilät, stearііnivalumat*
- *Hautausmaan kunnossapidossa käytettävät työkoneet*

Hautamuistomerkit altistuvat erilaisille ympäristötekijöille. Näitä voivat olla kaupunkipöly ja muut ilmansaasteet, sekä biologista rapautumista aiheuttavat puut ja symbioottiset eliöryhmät, kasvillisuus ja eläinten jätökset. Biologis-kemialliset, happamat lintujen jätökset ovat erityisen haitallisia hiekka- ja kalkkikivelle. Levät esiintyvät yleensä varjoisissa paikoissa, puiden katveessa ja hautamuistomerkkien pohjoissi-

Puun kallistama risti

Umpeensammaloitunut hautakivi

Rikkoontunut valurauta-risti

Jäkälää marmorisessa muistomerkissä, jonka pinta on eroosion kuluttama.

vulla. Sammaleet ja jäkälät kasvavat yleensä pitkään puhdistamatta olleilla pinnoilla. Koska ne sitovat itseensä kosteutta, ne voivat osaltaan edesauttaa halkeamien syntymistä. Tekstit voivat murentua reunamiltaan erityisesti huokoisissa materiaaleissa, kun rihmastot pääsevät tunkeutumaan syvälle muistomerkin pintaan. Jäkäläkerrosten haitallisuudesta on eroavia mielipiteitä. Niiden voidaan kokea olevan esteettisiä ja hautausmaamiljööhön sopivia, suojaavia tai lajikkeensa [26]puolesta säilyttämisen arvoisia. Hautausmaat ovat oma ekosysteeminsä, jonka kautta tarkkaillaan esimerkiksi kaupunkien ilmanlaatua ja saasteita.

Puut voivat aiheuttaa vahinkoa muistomerkeille kasvavilla juuristoillaan kallistaen ja jopa murentaen niitä. Puut voivat kasvaa myös muistomerkkien ympärille tai siirtää muistomerkkejä paikoiltaan. Vanhojen kaadettujen puiden kantoja ja juuria ei tule poistaa maasta, koska ne voivat ulottua useamman muistomerkin alle. Puista putoaa lehtiä ja roskia sekä tahmeaa mettä, jotka kiihdyttävät pieneliöiden tarttumista oksistojen alla sijaitsevien muistomerkkien pintaan. Mikäli hautausmailla on suurikokoisia puita voivat myrskyssä katkeavat oksat pudotessaan rikkoa tai kaataa alla olevia muistomerkkejä.

Hautamuistomerkkien hoito ja kunnostaminen

On ensiarvoisen tärkeää, että hautamuistomerkkien kunnosta huolehditaan eikä niiden ylläpidossa ole pitkiä katkoksia. Monet vanhoista hautamuistomerkeistä ovat materiaaliensa ja ikänsä puolesta kuitenkin tällä hetkellä jo erittäin hauraassa kunnossa. Osa on ruos-

26. Tutkimus pääkaupunkiseudun hautausmaiden jäkälälajistosta, Knuutila 2008.

tunut tai saanut ajan myötä päälleen paksun lika- tai kasvillisuuskerroksen, joka osaltaan vaarantaa koristelun säilymisen, tekstien luettavuuden sekä rakenteen lujuuden. Hautamuistomerkit ovat saattaneet myös kallistua tai vajota maahan.

Ellei hautamuistomerkki ole omassa hallinnassa, on sen kunnostaminen luvanvaraista. Tällöin ennen työhön ryhtymistä on oltava yhteydessä hautausmaata ylläpitävään seurakuntaan ja/tai omaisiin ja selvitettävä, onko hauta aktiivisessa hoidossa, vaikka sen ulkoasu ei siihen viittaisikaan. Jos kysymys on oman suvun haudasta, on syytä ottaa huomioon, että hautamuistomerkin kunnostus tai haudan hoito ei tuota yksinoikeutta hautaan. Mikäli haluaa kunnostaa itselleen vanhan hoitamattoman sukuhaudan, johon haluaa tulla itse haudatuksi, seurakunta todentaa sukulaisuussuhteen. Hautaoikeus luetaan yleensä sukulaisuudesta suhteessa hautaan ensin haudattuun vainajaan. Sukuselvityksen voi tilata seurakunnalta, mutta asia voi vaatia myös laajempaa sukututkimuksellista selvittämistä.

Mikäli hautamuistomerkin kunnostus edellyttää sen tilapäistä siirtoa pois paikaltaan tai hautausmaalta, on hyvä ottaa huomioon, että seurakunnat edellyttävät haltijalta ilmoitusta muistomerkin siirrosta. Näin voidaan välttää myös mahdolliset asiasta koituvat väärinkäsitykset.

Kenttätyö

Hautamuistomerkkien inventoinnista vastaavat pääasiassa hautausmaiden ylläpitäjät yhteistyössä esimerkiksi paikallismuseoiden kanssa. Omaan kunnostusprojektiin ryhtyvän on hyvä perehtyä mahdollisiin paikkakunnalla aikaisemmin tehtyihin inventointeihin selvittämällä paikalliset toimijat ja heidän tekemänsä työ. Mikäli tarkoituksena on etsiä sopivaa kunnostamiskohdetta, on itse kerättyä tietoa hyvä verrata mahdollisesti aikaisemmin tehtyyn selvitystyöhön. Inventointityön tekemisestä on julkaistu oppaita[27] , joiden esittelemiin menetelmiin kannattaa perehtyä ennen oman kartoitustyön aloittamista, vaikkei oma työ varsinaista inventointia olisikaan[28]. Kartoitustyötä edistää, jos mukana on ainakin kaksi henkilöä. Tämä mahdollistaa sekä työnjaon että vuorovaikutuksen kenttätyön aikana.

Mikäli hautamuistomerkin sijainti ei ole tarkassa tiedossa, tieto haudasta ja sinne haudatuista henkilöistä löytyy kunkin paikkakunnan seurakunnan ylläpitämästä hautarekisteristä. Haudan sijainti määritetään yleensä hautausmaan, osaston, rivin ja numeron perusteella. Sijaintipaikan saa tietoonsa soittamalla hautausmaan toimistoon tai asioimalla toimistossa paikan päällä.

27. Tuoreimpana Museoviraston ja Kirkkohallituksen Hautausmaiden inventointiopas, toim. Laura Tuominen (2015).

28. Ruotsin Centrala Gravvårdskommittén (CGK) mukaan inventoinnissa on hyvä olla kaksi henkilöä, jotka hoitavat myös saman aineiston arkistoinnin. Näin varmistetaan, ettei tiedon kulku katkea tai ettei synny väärinkäsityksiä, jonka kautta menetettäisiin jo tehtyä työtä. CGK suosittelee inventointien tekijöiksi akateemisesti koulutettuja, eri tieteenaloja edustavia henkilöitä, jolloin voidaan parhaiten hyödyntää yhteistyöstä syntyvää synergiaa. Tällaisia aloja voivat olla esimerkiksi taidehistoria, etnologia ja konservointi. Myös kulttuurihistoriallisesti suuntautuneet ja maisema-arkkitehtuurin historiaan perehtyneet arkkitehdit sekä biologit voivat olla inventoinnissa hyödyllisiä henkilöitä. CGK 2007, 7. Inventointi voidaan ihanteellisissa tapauksissa suorittaa myös yhteistyönä, esimerkiksi opintopiirin kautta: paikallismuseon ystävät ovat toimineet yhteistyössä hautausmaatoimikuntien ja seurakuntien kanssa. Vilén 2008, 6.

Muistomerkkejä voi puhdistaa ja ylläpitää itse. Vaativampiin töihin voi tarvita konservaattorin, kiviliikkeen tai muun ammattilaisen apua.

Pääsääntönä voidaan pitää, että tiheään toistuvat yksinkertaisetkin muistomerkin yleisilmettä ylläpitävät toimenpiteet ovat tehokkaampia ja kustannusystävällisempiä kuin pitkien taukojen jälkeen tehdyt, usein vaativammat toimenpiteet.

Ennen kunnostamistyön aloittamista

- *varmistetaan lupa muistomerkin kunnostamiseen*
- *perehdytään aiheeseen liittyviin aineistoihin*
- *hankitaan tarvittavat aineistot tai työvälineet*
- *suunnitellaan tarvittavat työvaiheet ja työnjako: työ tehdään vuodenaikaan, jolloin olosuhteet ovat sopivat esimerkiksi muistomerkin pesulle*
- *varataan eri työvaiheille riittävästi aikaa.*

Seurakunnilla on käytössään toisistaan poikkeavia hautapaikkojen merkintätapoja. Hautakarttoja uusittaessa myös hautojen numerointi on saattanut muuttua. Esimerkiksi Voitto Viron laatimassa 1 800 hautaa esittelevässä Vanha hautausmaa – Helsingin Hietaniemen hautausmaan oppaassa (1977 ja uudistettu painos 1993) tekijä on käyttänyt omaa paikantamisjärjestelmäänsä, joka ei täysin vastaa seurakunnan käytössä olevaa merkintätapaa. Yksittäisiä hautapaikkoja on saatettu myös jakaa osiin, jolloin yksi hauta voi jakaantua kahdeksi (esimerkiksi hauta 1 ja hauta 1A). Tämä vaikuttaa laskutapaan hautoja riveittäin laskiessa.

Hautamuistomerkin kiinnityksessä käytettävän piilotapituksen murtumisen aiheuttama halkeama muistomerkin tyvessä.

Kartoituksen ajankohta ja työvaiheiden suunnittelu on hyvä pohtia etukäteen. Hautamuistomerkkien kunnostustyö on osittain sesonkityötä painottuen keväästä syksyyn. Mikäli kunnostettava kohde on suurikokoinen tai muuten vaativa, on kunnostushanke sesonkityön luonteen vuoksi syytä arvioida kokonaisuutena realistisesti ja varata kullekin työvaiheelle riittävästi aikaa. Esimerkiksi sukuseurojen tekemät kunnostushankkeet saattavat isokokoisen hautamuistomerkin osalta jakaantua usealle vuodelle. Kenttätyön etenemiseen vaikuttavat kohteen kunnon lisäksi niin sää- ja lämpötilaolosuhteet kuin myös mahdollisten arkistoaineistojen sijainti ja käytettävyys. Ennen varsinaisen kunnostuksen aloittamista selvitetään tarvittavat toimenpiteet, niiden tekijät ja työvaiheiden kiireellisyysjärjestys.

Hautausmaiden inventointi lähtee usein liikkeelle merkittävien henkilöiden haudoista, ja niiden kautta saadaankin paljon tietoa aikakausien muistomerkeistä, tekijöistä ja materiaaleista. Haudatut henkilöt ja heidän erilaiset muistomerkkinsä edustavat hautausmailla aikansa erilaisten ihmisryhmien tai yhteiskuntaluokkien kerrostumaa.

Valittaessa luvanvaraista kunnostuskohdetta optimaalisinta olisi löytää hautamuistomerkki

- *jonka hallinta-aika on päättynyt tai päättymässä*
- *jolla ei ole haltijaa*
- *joka on kunnostustarpeeltaan kiireellinen*
- *joka edustaa hautausmaakulttuurin näkökulmasta merkittävää tyyppiä.*

Haudatun henkilön tunnettuus on kuitenkin vain yksi tekijä hautojen säilyttämisperusteita arvotettaessa.

Valittaessa kunnostettavaa vanhaa hautaa esimerkiksi harrastustoimintana tehtävään kunnostustyöhön on lähtökohtana pidettävä haudan haltijatietoja: hautamuistomerkit ovat yksityisomaisuutta ja niiden kunnosta huolehtiminen on kunkin haudanhaltijan vastuulla.

Tyypillisiä kriteerejä hautamuistomerkkien inventoinneissa ja säilyttämisessä ovat:

- *paikallishistoriallisesti tai laajalti tunnettu merkkihenkilö*
- *hautamuistomerkin taiteellinen arvo, tunnettu suunnittelija ja/tai toteuttaja*
- *materiaaleiltaan erityinen tai harvinainen muistomerkki*
- *ajalleen tyypillinen muistomerkki*
- *muu kulttuurihistoriallinen merkitys (esimerkiksi pystyttäjä)*
- *muistomerkki vaatii kunnostustoimia, mutta on vielä pelastettavissa.*

Toimenpiteitä hautamuistomerkkien hoitamiseen ja kunnostamiseen [29]

Yleisiä itse tehtäviä hoitotoimenpiteitä:

- *Haudan ympäristö siistitään ja pidetään siistinä.*
- *Muistomerkin pinnalle laskeutunut irtonainen hiekka, hiekkapöly, siitepöly, ruohosilppu sekä puista pudonneet roskat ja lehdet poistetaan. Parhaat ajankohdat tälle ovat varhaiskevät ja myöhäissyksy.*
- *Metallisen muistomerkin maalipinta pidetään ehjänä ruostumisen välttämiseksi.*
- *Kiviset muistomerkit pestään säännöllisesti harjalla ja vedellä.*
- *Muistomerkkejä ei päästetä kallistumaan tai vajoamaan maanpinnan alle.*

Toimenpiteitä, jotka vaativat ammattilaista:

- *Halkeamien tai irronneiden osien liimaus tai muu uudelleenkiinnitys*
- *Katkenneen kiinnitystapin vaihtaminen*
- *Lehtikultauksen tai maalattujen kirjaimien uusiminen tai täydennys*
- *Irtokirjainten korjaus tai täydennys*
- *Vajonneen tai kallistuneen muistomerkin suoristus*
- *Pahoin vaurioituneiden metallisten muistomerkkien maalipintojen kunnostus*
- *Metalliosien hitsaus*

Kultaukset ja kaiverrukset

Hienostunein tapa kunnostaa muistomerkin kultaukset on käyttää niissä aitoa lehtikultaa tai -hopeaa. Kirjaimien maalaamisessa käytetään ulkoilmaan sopivia tuotteita. Aidot materiaalit säilyvät muuttumattomina pitkään, kun taas kulta- ja pronssimaalilla tai tussikynällä käsitellyt pinnat saattavat muuttaa värisävyään jo muutamassa vuodessa. Kirjaimien alkuperäiset muodot tulee maalatessa toistaa huolellisesti välttäen ”omaa käsialaa”. Hautakivissä voi olla myös eri aikoina tehtyjä kultauksia tai hopeointeja. Vanhan hautamuistomerkin tekstien ei tule kuitenkaan näyttää liian uusilta.

Satavuotiaan hautamuistomerkin ei ole tarpeen näyttää uudelta. Uudet kultaukset tai hopeoinnit tulee tehdä kirkkaus- ja kiiltoasteeltaan muuhun muistomerkkiin soveltuviksi.

Mustalla maalilla maalatuissa kirjaimissa ja niiden kunnostamisessa täytyy noudattaa samoja periaatteita ja käyttää ulkokäyttöön sopivaa taiteilijaöljyväriä.

Kallistumiset ja oikaisut

Erityisesti suurikokoisten kallistuneiden tai vajonneiden hautamuistomerkkien suoristamisessa on käännyttävä erikoistuneiden kiviliikkeiden tai seurakuntien puoleen. Jotkut seurakunnat suorittavat oikaisutoimenpiteitä korvausta vastaan[29] laskuttaen miestyötuntien ja traktorityötuntien mukaan. Joillakin pienemmillä seurakunnilla hoito ja oikaisu voivat sisältyä myös pitkäaikaisiin hoitosopimuksiin. [30]

29. http://www.kokkolanseurakuntayhtyma.fi/hautausmaat/kokkola/haudanhoito/hautakiven_oikaisu

30. https://www.muhoksenseurakunta.fi/toimitilat/maksut_ja_kayttokorvaukset/

Puut voivat aiheuttaa vahinkoa muistomerkeille juuristoillaan kallistamalla ja jopa murentamalla niitä.

Suoristamistyöhön liittyy osaltaan muistomerkin pohjan tiivistäminen. Haudan taulukivi irrotetaan pohjakivestä ja pohjakivi oikaistaan. Tarvittaessa hiekkaa tiivistetään pohjakiven alle, jonka jälkeen tiivistetään hiekkaa pohjakiven ympärille ja hautakivi asetetaan takaisin paikalleen. Suoristamistyötä tekevät kiviliikkeet ottaen huomioon seurakuntien toimintatavat.

Koska monet kallistumiset johtuvat maan routimisesta, suoritetaan niiden oikaisutyö yleensä sulan maan aikaan, mikä on hyvä ottaa huomioon muistomerkin kunnostusta suunnitellessa. Kallistumiset voivat kuitenkin johtua myös muistomerkkien sisälle piilotettujen kiinnitystappien murenemisesta tai katkeamisesta. Henkilövahinkojen välttämiseksi ja hautakivien rikkoontumisen ehkäisemiseksi on tällaisissa tapauksissa syytä suorittaa kiinnitystappien vaihtaminen ja kiven suoristus mahdollisimman nopeasti kallistumisen ilmennyttyä. Vaaraa aiheuttavissa tapauksissa seurakunnalla on myös oikeus ryhtyä tilanteen vaatimiin toimiin vaaran poistamiseksi. Työstä aiheutuneet kulut saatetaan periä hautaoikeuden haltijalta. Joillakin seurakunnilla puolestaan hoitosopimus ei astu voimaan ennen kuin hautamuistomerkki on suoristettu.

Puiset hautamuistomerkit

Paikoillaan olevien puisten hautamuistomerkkien maahan upotettu osuus voidaan käsitellä pellavaöljyvernissaa sisältävällä puunsuoja-aineella tai sivellä tervalla.

Kulunut puupinta voidaan käsitellä ohuella kerroksella väritöntä pellavaöljyvernissaa tai puunsuoja-ainetta. Pinta tulee jättää mattapintaiseksi.

Mikäli puinen muistomerkki halutaan maalata uudelleen, sille voidaan sivellä ohuita pellavaöljymaalikerroksia. Muistomerkissä olevien tekstien uudelleenmaalaus tai korostaminen voidaan tehdä kapealla siveltimellä ja mustalla taidemaalauksessa käytettävällä taiteilijaöljyvärillä. Maalikerrosten on annettava kuivua ennen seuraavan kerroksen lisäämistä.

Metalliset hautamuistomerkit

Metalliset hautamuistomerkit ovat aikoinaan olleet pääasiallisesti maalattuja. Nykyään niiden suurin ongelma on ruostuminen, joka johtuu suojaavan maalikerroksen vaurioitumisesta. Kosteat olosuhteet muodostavat pois hilseilleen maalin alta paljastuneelle rautapinnalle korroosiota, jota ilmasto-olosuhteet, esimerkiksi meren läheisyyden aiheuttama kosteus ja ilman levittämät suolat (kloridit) voivat edistää. Huokoinen ruoste ei tällöin suojaa metallin pintaa vaan päästää kosteutta lävitseen, mikä edelleen vaurioittaa muistomerkkiä.

Ruostuneet muistomerkit voidaan useimmiten kunnostaa, ja suojaava maalikerros maalata uudelleen. Suuremmat kunnostustyöt tulee kuitenkin teettää ammattilaisella.

Maalaaminen:

- Tarkastele muistomerkkien pintaa suurennuslasilla vanhojen värijäänteiden löytämiseksi.
- Värijäänteitä tarkasteltaessa esiin saattaa tulla myös vanha punainen lyijymönjäpohjamaali. Tästä ei tule tehdä johtopäätöstä, että metalliristi olisi joskus ollut punaiseksi maalattu.
- Yleensä rautaiset muistomerkit ovat olleet mustiksi tai tummanharmaiksi maalattuja.
- Risteissä on saattanut olla kullattuja tekstejä, jotka on otettava huomioon ennen uudelleenmaalaamista.
- Kaikki irtoava ruoste poistetaan terästharjalla tai teräsvillalla, koska muuten ruostuminen jatkuu uuden maalipinnan alla. Ruostetta ei poisteta hiekkapuhalluksella. Muista hengitys-suojain, lasit ja hansikkaat.
- Sivellään ohut ruosteenestopohjamaali.
- Kuivumisen jälkeen maalataan ohuelti mustaksi ulkokäyttöön soveltuvalla öljypohjaisella grafiittimaalilla.
- On kuitenkin otettava huomioon, että moneen kertaan maalaaminen hävittää esineen yksityiskohdat (terävät reunat pyöristyvät). Paksu maalikerros myös lohkeilee helpommin.
- Maalaus on uusittava todennäköisesti 5–10 vuoden välein tai ruosteen ilmetessä.

Rakenteelliset korjaustoimenpiteet:

- Ristien alaosan ruostuminen ja katkeaminen: aluskivi on saattanut vajota maanpinnan alapuolelle. Aluskivi kaivetaan noin 5 cm maanpinnan yläpuolelle. Tarvittaessa rakennetta voidaan joutua hitsaamaan tai tukemaan.
- Ruostuneiden ja rikkoontuneiden valurautaaitojen liitoksen kiinnitykset, saranat ja portit: poistetaan kaikki ruoste ja selvitetään metallin hitsattavuus. Mikäli ruostuminen on edennyt niin pitkälle, että osia on täysin tuhoutunut,ja joudutaan käyttämään korvaavia metallirakenteita, rakenteet hitsataan täydentämään muuta kokonaisuutta. Lopuksi risti maalataan.

Lähes kaikissa kivisissä hautamuistomerkeissä on metallinen kiinnitystappi kivien välissä. Mikäli kyseinen tappi on rautaa, se voidaan vaihtaa ruostumattomasta teräksestä tehtyyn. Jos kivi on liikkunut paikoiltaan ja tapituksen todetaan puuttuvan, kannattaa harkita sen lisäämistä.

Metallin aiheuttamat värjäymät kivipinnassa johtuvat metallin hapettumisen aikaansaamasta korroosiosta. Niitä on tyypillisesti esimerkiksi kivisissä muistomerkeissä, joihin on upotettu metallireliefi. Näitä jälkiä voi olla vaikeaa poistaa, joten on syytä kääntyä konservaattorin puoleen. Puhdistamiseen ei saa käyttää voimakkaita happoja tai kemikaaleja, koska ne voivat vaurioittaa kiveä ja jättää poikkeavia värialueita muistomerkin pintaan.

Arvometallien puhdistus (pronssi, messinki, kupari, sinkki):

Nimilaatat ja medaljongit puhdistetaan metallien puhdistusaineilla. Ne eivät kuitenkaan sovellu karkeaksi syöpyneen metallin puhdistamiseen. Varo, ettei puhdistusainetta pääse leviämään muulle pinnalle. Puhdistusaineita käytettäessä on vaarana, että metalliosat hangataan liian kiiltäviksi muuhun hautamuistomerkkiin nähden. Älä pese voimakkailla happamilla pesuaineilla: metallin patina eli suojaava oksidikerros voi vaurioitua.

Hautakivi, jonka marmori-osan kaiverrukset ovat häipymässä pois.

Jos hautamuistomerkki on vanha, on pohdittava myös, onko kyseessä lika vai patina eli esineen pintaan iän myötä luonnollisesti muodostuva ohut suojakerros. Patinalla on historiallista tai koristeellista, ornamentaalista arvoa (esimerkiksi pronssin hapettuminen tai kuparin patina).

Kiviset hautamuistomerkit

Kivisten muistomerkkien pinnat ovat usein kuluneet, ja niiden tekstit vaikeasti luettavissa. Keinoja tekstien selvittämiseen ovat esimerkiksi

- vastavalo: lisävalon heijastaminen peilin tai lampun avulla
- valon kohdistaminen hämärässä esimerkiksi taskulampulla eri suunnista
- muistomerkin vertailu kostutettuna ja kuivana
- voipaperin laittaminen kiven pinnalle ja paperin värittäminen vahaliidulla. Tällöin kirjainten painaumat tai kohoumat tulevat esille ja teksti hahmottuu.

Hautakivien pesu

- Valokuvaa hautakivi ennen toimenpiteiden aloittamista.
- Tarkista koko hautamuistomerkki. Erityisesti kovissa kivilajeissa tulee ennen työn aloittamista varmistua, ettei kiven pinnassa ole halkeamia tai muita irrallisia osia.

- Jos muistomerkin pinta vaikuttaa hauraalta, on turvallisinta olla tekemättä voimakasta puhdistusta.
- Tee koepesu kiven kääntöpuolelle ja toimi aina mahdollisimman varovasti.
- Kastele hautakivi kokonaan, ja pidä se koko puhdistamisen ajan täysin märkänä.
- Aloita pesu pelkällä vedellä ja märällä, pehmeällä harjalla. Mitä vähemmän hankausta, sen parempi. Jos pelkkä vesi ei auta, kokeile mietoa, luontoystävällistä pesuaineliuosta.
- Älä pese, jos tiedossa on sääolosuhteiden muutos (lämpötilan laskeminen pakkaselle).
- Juurtuneiden rikkaruohojen tai pienten puuntaimien vetäminen saattaa aiheuttaa murtumia tai irrottaa lohkeamassa olevia paloja. Irrota kasvillisuus muistomerkin pinnasta erityisen varovasti.
- Piintyneitä pintalikoja tai syvään juurtunutta kasvillisuutta voi yrittää poistaa sateen jälkeen, jolloin kasvustot ovat pehmentyneet. Kasvillisuutta voi yrittää pehmentää myös liottamalla. Tällöin muistomerkki voidaan ennen varsinaista pesua verhoilla vaalealla kankaalla, joka kastellaan.
- Käytä haaleaa, ei kuumaa vettä. Hautausmaiden vesipisteistä saa kylmää vettä. Kuumaa vettä voi tuoda esimerkiksi kannellisessa ämpärissä tai kanisterissa. Ota huomioon, että kuuma vesi voi aiheuttaa äkillistä lämpölaajentumista ja rikkoa kiveä tai pahentaa siinä olevia hiushalkeamia.
- Pese kiveä alhaalta ylöspäin, jotta valumisvedet ja lika eivät yhdessä aiheuttaisi vaurioita.
- Aloita etupuolen peseminen näkymättömästä paikasta kiven alareunasta ja käy läpi koko kiven pinta-ala. Tee vaihtelevia liikkeitä, ettet ylipuhdista tiettyä kohtaa.
- Mahdollisuuksien mukaan selvitä tahran koostumus, jotta voit valita oikean puhdistusmenetelmän. Noki poistetaan kivestä parhaiten kuivapuhdistuksella käyttäen pyyhekumia tai hiilikumia. Steariinin poisto on vaikeaa erityisesti huokoisista pintamateriaaleista. Poistaminen tapahtuu mekaanisesti, raaputtamalla pintaa varovasti puisella tai pehmeästä muovista valmistetulla tikulla. Tahranpoistoon voidaan kokeilla kemiallisesti puhdistettua bensiiniä. Mikäli haudalla on tehty ilkivaltaa, on esimerkiksi graffiti poistettava mahdollisimman pian. Sen poisto voi vaurioittaa esimerkiksi lehtikultausta. Menetelmistä on hyvä konsultoida asiantuntevaa konservaattoria.
- Huuhtele sekä kivi että harja usein runsaalla,puhtaalla vedellä. Näin estät puhdistusaineen imeytymisen pinnan sisälle ja valumajälkien kuivumisen pintaan. Huuhtelemalla voit tarkkailla, irtoaako kivestä jotakin.
- Käytä syvennyksiin erilaisia harjoja tai esimerkiksi pitkävartisia pumpulipuikkoja.

Muistomerkkien puhdistamisessa ei tule käyttää painepesua eikä hiekkapuhallusta. Painenepesu vaurioittaa erityisesti hiekkakiveä, kalkkikiveä, vuolukiveä, liuskottuvia haurastuneita kivipintoja, lehtikultauksia, veistoksia tai maalattua pintaa sisältäviä hautamuistomerkkejä.

- Tallenna tiedot pesemisen ajankohdasta, käytetystä pesuaineesta ja havaitsemistasi muutoksista.
- Älä puhdista hautamuistomerkkiä liian usein, mikäli se on valmistettu hauraasta materiaalista.

Työvälineet

Harjat

- Hautamuistomerkkien puhdistamisessa on käytettävä uusia tai muuhun puhdistamiseen käyttämättömiä, puhtaita harjoja. Eri työvaiheet vaativat erilaisia harjoja. Irtoroskat poistetaan pehmeällä, leveällä, pitkäjouhisella harjalla tai pensselillä. Puhdistamiseen on hyvä varata erikokoisia ja tyyppisiä harjoja, kuten astianpesuharja, juuriharja, hammasharja ja kynsiharja. Suosi luonnonmateriaaleja: kasvikuituja, jouhia ja puisia kädensijoja. Harjasten kovuus vaihtelee; aloita puhdistaminen aina pehmeimmällä harjalla – mitä lyhyempi harjas, sitä suurempi voima puhdistettavaan esineeseen kohdistuu. Pehmeimpien kivilaatujen, kuten esimerkiksi vuolukiven pinta voi vaurioitua liian kovalla harjalla puhdistettaessa. Kovia harjoja käytetään pinttyneitä ja kovia pintoja puhdistettaessa. Metalliharjoja ei tule käyttää kiven puhdistukseen, sillä ne naarmuttavat ja voivat jättää pintaan pieniä jäänteitä, jotka saattavat ruostua.

Muut työvälineet

- Pitkävartiset pumpulipuikot (apteekeista)
- Iso sieni
- Puhtaita, sävyiltään vaaleita pyyhkeitä ja kangasriepuja kiillotettujen kivipintojen puhdistukseen (sävykkäistä saattaa irrota väriä).

Albert Edelfeltin hautamuistomerkki ennen ja jälkeen puhdistuksen.

Älä käytä:

- *Hankausnestettä tai muita voimakkaita pesuaineita*
- *Teräsvillaa tai kovaa metalliharjaa kivien puhdistamiseen*
- *Valkaisuaineita, sillä ne sisältävät suoloja ja jäävät esimerkiksi marmorin pintaan aiheuttaen pinnan kulumista ja kellastumista*
- *Hiekkapuhallinta tai painepesuria*

Muista myös henkilökohtainen suojavarustus!

Myös uudemmat hautamuistomerkit on hyvä puhdistaa säännöllisesti – ne ovat tulevaisuuden historiallisia muistomerkkejä.

Hauraimmille muistomerkeille kannattaa rakentaa suojalaatikko talven ajaksi.

- Puutikut ja muovitikut (valkoiset). Mitä pehmeämpi muovi, sitä parempi.
- Suihkepullot, pumppusuihkepullot ja kastelukannu pesuun
- Puutarhasakset tai muu työkalu ylimääräisen kasvillisuuden leikkaamiseen muistomerkin juurelta tai ympäriltä

Pesuaineet

Käytä

- pesuaineita harkiten
- vain yhtä pesuainelaatua kerrallaan
- vain mietoja ja luontoystävällisiä pesuaineita, kuten laimennettua mäntynestesaippuaa ja astianpesuainetta. Ne huuhtoutuvat istutuksiin ja ympäröivään maastoon turvallisesti.

Hautamuistomerkkien uusiokäyttö osana kestävää kehitystä

Mikäli haudan haltija ei uudista hautaoikeuttaan tai suku sammuu, palautuvat hautapaikka ja sen muistomerkki hautaustoimilain ja seurakuntien määrittelemän ajan umpeutuessa takaisin seurakunnalle, joka voi luovuttaa hautapaikan uuteen käyttöön. Hautamuistomerkit jäävät tällöin joko paikalleen tai poistetaan murskattaviksi [31]. Murskattavaksi päätyvät muistomerkit ovat lähinnä moderneja, tavanomaisia standardikiviä, joita ei yleensä ole arvotettu kulttuurihistoriallisesti säästettävien ryhmään. Arvokkaita hautamuistomerkkejä ei tule hävittää. Murskaaminen tapahtuu ulkoistetusti, ja saatu murska voidaan käyttää uudelleen teollisuudessa. Sitä on käytetty myös hautausmailla, esimerkiksi uurnalehtojen suunnittelussa.

Hautamuistomerkin uusiokäyttö tarkoittaa vanhan hautamuistomerkin ottamista uuteen käytöön tai esimerkiksi vanhan hautakiven säilyttämistä paikallaan hautaoikeuden haltijan vaihtuessa. Kirkkohallituksen tutkija **Nina Lempa** on puhunut hautakivien uusiokäytön puolesta[32] osana kestävän kehityksen mukaista toimintaa. Uudelleenkäytössä on otettava huomioon eettiset, kulttuurihistorialliset ja esteettiset näkökulmat. Suomessa kivien uusiokäyttö hautamuistomerkkeinä on toistaiseksi ollut ilmeisen vähäistä. Seurakunnat voivat myös ohjeistaa hautapaikan uutta haltijaa säilyttämään vanhan hautamuistomerkin.

Uurnahautaus on mahdollistanut seurakunnalle palautuneiden yli sata vuotta vanhojen hautapaikkojen myynnin uurnapaikoiksi. Tällöin esimerkiksi vanhassa hautakorttelissa sijaitseva, arvokas ja ympäristöönsä sulautuva hautakivi säilytetään entisellä paikallaan. Näin haudan yleisilme pysyy muuttumattomana, sen sijaan että koko kivi vaihdettaisiin uuteen muistomerkkiin, joka voisi tyylillisesti poiketa huomattavastikin ympäröivästä kokonaisuudesta.

Hautakiven voi uusiokäytössä kääntää niin, että alkuperäiset kaiverrukset säilyvät kiven taustapuolella. Vanhaan hautamuistomerkkiin voidaan myös lisätä viimeksi haudatun henkilön tiedot kaivertaen tai esimerkiksi kiinnittämällä siihen laatta. Muistomerkin uusi omistaja on kuitenkin yleensä velvoitettu hautapaikan kunnostamiseen.

Kulttuurihistoriallisesti arvokkaimpia hautoja ei ole otettu uuteen käyttöön; muistomerkkien uusiokäyttö on monilla paikkakunnilla suunniteltu yhteistyössä paikallisten museoiden kanssa[33]. Kulttuurihautojen kohdalla tulee varmistua, ettei itse muistomerkkejä tai niiden alkuperäisiä tietoja hävitetä.

Ruotsissa on nostettu esille hautaamisen ekologisuuskysymyksiä. Ihmisiä on kannustettu välttämään resurssien tuhlaamista säilyttämällä tai hankkimalla seurakunnalta uudelleenkäyttöön valmisteltu vanha hautakivi, josta aikaisemmat kaiverrukset on poistettu.[34] Kierrättämällä on pystytty säilyttämään hautausmaiden historiallinen ja kerrostunut ominaisluonne ennallaan. Ruotsin Centrala Gravvårdskommittén (CGK) on ehdottanut myös kansainvälisen kierrätyssymbolin lisäämistä hautamuistomerkin sivulle tai reunalle osoituksena vanhan kiven uusiokäytöstä.[35] Suomessa vastaavaa ei toistaiseksi ole esitetty.

Toisaalta on pohdittu onko seurakunnan eettistä myydä käytöstä poistettu hautakivi. Hyvinä ratkaisuina on pidetty esimerkiksi myynnistä saatujen varojen kohdentamista hautamuistomerkkien kunnostamiseen. Haltijattomia, seurakunnalle palautuneita sukuhautoja on muutettu muistolehdoiksi[36] tai tuottamaan hautausmailla kävijöille esteettisiä kokemuksia (esimerkiksi istuttamalla haudat täyteen perennoja)[37].

31. Turun arkkihiippakunnan kulttuuriperintötoimikunta 2007: Seurakuntien omistukseen palautuneilla haudoilla olevien hautamuistomerkkien säilyttäminen tai hävittäminen. www.arkkihiippakunta.fi

32. Tonneittain hautakiviä murskataan sepeliksi. Turun Sanomat 21.12.2010. http://www.ts.fi/uutiset/kotimaa/182910/Tonneittain+hautakivia+murskataan+sepeliksi

33. http://yle.fi/uutiset/porissa_kierratys_ulottuu_hautausmaille/5604064; https://www.porievl.fi/hautamuistomerkki

34. Kyrkogårdschefen Leif Lidholm, Falköping. Ståtlig grav för 4000 kronor. Kyrkogården nr 4, 2009, 6–8; Nordin 2011. Ruotsissa kiviä on seurakuntien toimesta myös myyty kiviliikkeille, jotka ovat uudelleenmuotoilleet kivimateriaalin. Harvinaisia, arvokkaita kivilajeja ei ole Ruotsissa myöskään suositeltu murskattavaksi, vaan rikkoontuneitakin hautakiviä on pyritty hyödyntämään esimerkiksi samasta kivilajista valmistettujen muistomerkkien korjaamiseen. Tämä edellyttää yhteistyötä ja verkostoitumista seurakuntien ja hautakiviä kunnostavien tahojen välillä.

35. Centrala Gravvårdskommittén (CGK) 2007, 13.

36. Ks. viite 33.

37. Nordin 2011, 22. Ruotsissa poistetuista hautamuistomerkeistä

Herman Geselliuksen (1874–1916) Hietaniemen vanhalle hautausmaalle suunnittelema ja siselööri, taidetakoja Eric O. W. Ehrströmin (1881–1934) toteuttama hautamuistomerkki valittiin kunnostettavaksi Uudenmaan rahaston hankkeessa.

Muualla Euroopassa vanhoja muistomerkin sisältäviä hautapaikkoja kierrätetään myös huutokaupoilla. Ostajilla on muistomerkkien hoitovelvollisuus ja myynnistä on suunnattu varoja myös hautausmaiden hoitoon.[38]

Hautakivien uustuotannon on todettu kuluttavan energiaa moninkertaisesti kiven uudelleenkäyttöön verrattuna.[39] Energiankulutukseen on huomioitava myös raakakiven vienti ja tuonti.[40] Nykypäivänä valmistettavista hautamuistomerkeistä harvoilla on Borgströmin mukaan tulevaisuudessa kulttuurihistoriallista arvoa,[41] koska ne perustuvat pääosin massatuotantoon, jossa ei ole enää aikaisempaa yhteyttä esi-

on tehty myös taidetta hautausmaille. Kiviä ei tuolloin ole lähetetty murskattavaksi vaan niistä on seurakunnan ohjeistuksesta poistettu henkilötiedot, jonka jälkeen paikallinen taiteilija on muovannut arvokkaasta kivimateriaalista perinteisin kiventyöstömenetelmin hautausmaa-alueelle mm. pöytiä, penkkejä ja suihkulähdeaihioita. Många nya skulpturer på Kyrkogården. Landskrona Direkt 25.11.2008.

38. Eri puolilla Italiaa 75–99 vuoden hautaoikeus historiallisiin hautapaikkoihin on noussut yksittäisten hautamuistomerkkien 9000 euron hinnasta aina 650000 euroa maksaviin omiin hautakappeleihin. http://roma.corriere.it/notizie/cronaca/14_settembre_15/comune-fa-cassa-le-tombe-sepolcri-vendita-37-milioni-e79f0670-3cdf-11e4-95e1-a222c06f54b6.shtml; http://www.20minutes.fr/lille/1460843-20141014-roubaix-chapelles-vendre-cimetiere.

39. Verrattaessa Kiinassa valmistetun, kuluttajahinnaltaan halvemman hautamuistomerkin valmistuksen energiankulutusta sen kuljetus mukaan lukien,nousee kulutus jopa seitsemänkertaiseksi uudelleenkäytettyyn hautakiveen verrattuna. Gravstenar återanvänds. Sveriges radio, P4 Dalarna. 27.9.2010

40. Riihimäki, Markku et al 2000. Luonnonkiviteollisuuden markkinat. VTT tiedotteita 2054. VTT – Valtion teknillinen tutkimuskeskus. http://www.vtt.fi/inf/pdf/tiedotteet/2000/T2054.p

41. L. Borgström, kyrkogårdschef Lund, 2011; Nordin 2011, 19.

merkiksi paikallishistoriaan tai tunnettujen taiteilijoiden ja arkkitehtien suunnittelemiin mallistoihin.

Esimerkkejä toimintamahdollisuuksista hautamuistomerkkien kunnostamisessa ja ylläpidossa

Hautamuistomerkkiä kunnostamaan lähdettäessä on selvitettävä:

- *muistomerkkiin liittyvät osapuolet*
- *onko muistomerkki oma, oman suvun vai jonkun muun hallinnassa?*
- *kyseisestä muistomerkistä vastuussa olevat hautaoikeuden haltijat – lupa kunnostukselle*
- *muistomerkin kunnostamisessa tarvittavat aineistot, niiden sijainti ja saatavuus*
- *toimenpiteet ja niiden kiireellisyysjärjestys*

Kunnostustusprojektin suunnittelussa selvitettäviä kysymyksiä ovat:

- *kunnostuskohteen ominaispiirteet*
- *projektin toteuttajat*
- *projektiin käytettävissä oleva aika ja hankkeen toteuttamiseen vaikuttavat tekijät (hautamuistomerkin sijainti, sääolosuhteet, aineistojen sijainti tai käytettävyys)*
- *rahoitus: tehdäänkö kunnostus vapaaehtoistyönä vai voidaanko saada avustusta?*
- *aiheen toimijat: mitkä tahot paikkakunnalla toimivat hautausmaakulttuurin parissa? Löytyykö omalta paikkakunnalta tai valtakunnallisesti sopivaa yhteistyökumppania?*
- *Tuottaako kunnostusprojekti esimerkiksi uutta tietoa*

Oppilaitosyhteistyö – konservointi

Ulkoveistosten puhdistukseen ja konservointiin erikoistuneita ammattimaisia tekijöitä on Suomessa vähän, erityisesti kunnostustarvetta kaipaavien hautamuistomerkkien määrään suhteutettuna. Työ on Suomessa kausiluontoista, mikä osaltaan vaikuttaa ulkoveistosten huoltoon ja ammatillisesti erikoistuneiden tekijöiden määrään. Uudenmaan Kulttuurirahaston hankkeessa asiaa on lähestytty eri osapuolia hyödyttävän yhteistyön näkökulmasta. Hankkeessa on kannustettu konservaattoreita erikoistumaan hautamuistomerkkien konservointiin ja mahdollistettu ammatillisen, historiallisia menetelmiä koskevan tiedon siirtoa eri ammattiryhmien ja tieteenalojen välillä.

Opiskelijoille annettiin hautausmaalta pieniä kivilajinäytteitä murskattavaksi menevistä, rikkoontuneista hautakivistä, joiden pinnalla oli kullekin kivilajille tyypillistä vauriota, likaa ja kasvillisuutta. Näytteiden perusteella opiskelijat pystyivät tekemään kiviin erilaisia puhdistus- ja liimauskokeiluja sisätiloissa ja näin simuloimaan varsinaista ulkoveistosten konservoinnin kenttätyötä.

Esimerkiksi valitun hautamuistomerkin kunnostamistoimien kautta mahdollistettiin tiedonsiirtoa perinteisten käsityöammattien edustajien ja esinekonservointiopiskelijoiden välillä.

Muistomerkiksi valikoitui jugendarkkitehti **Herman Geselliuksen** (1874–1916) Hietaniemen vanhalle hautausmaalle suunnittelema ja siselööri, taidetakoja **Eric O. W. Ehrströmin** (1881–1934) toteuttama hautamuistomerkki, joka on jäänyt haltijattomasti ja ollut pitkään vailla huoltoa. Pahasti ruostuneen, ilmaisutavaltaan ainutlaatuisen 1900- luvun alun metallisen hautamuistomerkin osia on korjattu maassamme nykyään harvinaista ammattikuntaa edustavan seppämestarin johdolla. Opettamalla historiallisia metallintyöstömenetelmiä seppämestari **Jouko Nieminen** siirsi Metropolia Ammattikorkeakoulun esinekonservoinnin opiskelijoille maastamme katoamassa olevaa ammattitietoutta. Konservaattorit pystyvät näin jatkossa aiempaa laajemmin ottamaan huomioon metallisten muistomerkkien valmistusmenetelmät konservointitoimenpiteitä valitessaan.

Muu ammatillinen koulutus

Hankkeen aikana oltiin yhteydessä myös erilaisiin ammatillisiin oppilaitoksiin, jotka kouluttavat kivi- ja metallialan tekijöitä. Hautoja ympäröivät aidat, jotka koostuvat kivitolpista, raskaista ketjuista tai metalliaidoista, ovat usein hautapaikkojen ympäriltä rikkoontuneet, kaatuneet, irronneet tai tolppia voi puuttua. Puuttuvan kivitolpan replikan, identtisen jäljennöksen, tekeminen säilyneistä tolpista mallia ottamalla voisi olla sopiva harjoitustehtävä kivialan opiskelijalle. Ruostuneiden rauta-aitojen korjaamisessa tarvitaan hitsaustaitoa. Rauta-aidat tulisi myös suojata maalikerroksella. Tällaisia harjoitustöitä voisivat toteuttaa myös eri ammatteja opiskelevat harjoitustöinään.

- *Opinnäytetöiden aiheiden tarjoaminen*
- *Toimeksiannot*

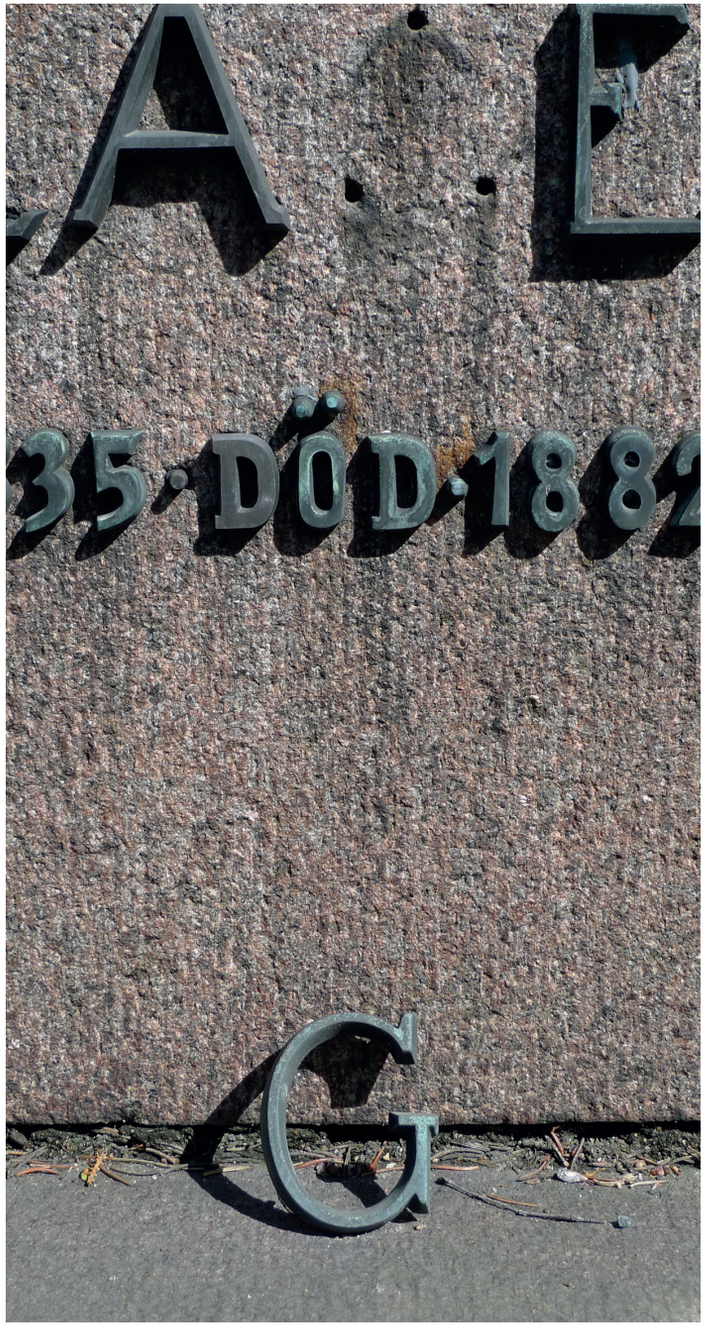

Ammattimaiset tekijät

Kun kunnostettavana on taiteellisesti arvokas hautamuistomerkki, on työn suorittamisesta hyvä neuvotella ammattilaisen kanssa. Esimerkiksi veistosten tai reliefien vaativissa puhdistustöissä ja rakenteellista osaamista vaativissa kunnostustöissä on syytä kääntyä koulutetun konservaattorin puoleen materiaalille turvallisimpien menetelmien ja parhaan lopputuloksen varmistamiseksi.

Suomessa konservaattoreita valmistuu Vantaalla sijaitsevasta Metropolia Ammattikorkeakoulusta (entinen EVTEK Muotoiluinstituutti). Pohjoismaisen konservaattoriliiton Suomen Osasto ry:n (PKL) kautta löytyvät yhteystiedot alan ammattilaisista.[42] Liiton keskustelufoorumilla tai Facebook-sivuilla[43] voi kysyä neuvoa mieltä askarruttavista kysymyksistä.

Kunnostettavia muistomerkkejä on lukumäärällisesti paljon, kun taas ammattimaisia tekijöitä voi paikallisesti löytyä vain vähän. Monet konservaattorit toimivat kuitenkin myös asuinpaikkakuntiensa ulkopuolella. Ulkoveistoksien konservointiin ovat erikoistuneet lähinnä esine- ja maalaus/taidekonservaattorit. Tekijää konservointiprojektille voi suorien yhteydenottojen lisäksi hakea kysymällä paikallisilta museoilta tai esimerkiksi osoittamalla viestin *Konservaattorit*-postituslistalle[44], Suomen museoliiton ylläpitämään *Museoposti*-sähköpostipalveluun[45] tai pyytä-

42. Palveluja tarjoavat konservaattorit; http://www.konservaattoriliitto.fi/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=40

43. https://www.facebook.com/Pohjoismaisen-konservaattoriliiton-Suomen-osasto-ry-158854700798212/

44. http://lists.oulu.fi/mailman/listinfo/konservaattorit

45. http://www.museoliitto.fi/tiedotus/museoposti

mällä museoalalla toimivaa henkilöä välittämään viesti kyseisille listoille.

Vaurioituneiden metallisten hautamuistomerkkien kunnostamisessa voi ottaa yhteyttä paikallisiin metalliseppiin, jotka hallitsevat myös perinteisiä metallintyöstömenetelmiä.

Muistomerkkejä pystyttäneiden tahojen aktivointi

Monissa hautamuistomerkeissä on maininta sen pystyttäjästä. Aikaisemmin muistomerkkien pystyttäminen oli tärkeä osa vainajan kunnioittamista, ja pystyttäjätahot liittyivät usein henkilöiden elämäntyöhön. Hautamuistomerkkien suunnittelusta järjestettiin kilpailuja ja kutsukilpailuja, ja niiden pystyttämiseksi kerättiin varoja kansalaiskeräyksillä. Valmis muistomerkki paljastettiin usein vasta vuosien kuluttua.

Myös haudalla vierailu merkkipäivinä on aikaisemmin ollut tyypillistä esimerkiksi yhdistystoiminnassa. Tämä tapa on sittemmin vähentynyt tai jäänyt pois, eivätkä kaikki pystyttäjätahot ole enää tietoisia oman muistomerkkinsä historiasta. Muistomerkkeihin kaiverrettujen tietojen ja ammattinimikkeiden perusteella monelle hautamuistomerkille voi henkilön historian tutkimisen kautta löytyä taho, joka saattaisi olla jatkossa kiinnostunut huolehtimaan toimintansa historiaan liittyvän henkilön hautamuistomerkistä.

Lahjoitustoiminta, adoptointi

- Kansalliskirjaston 2005–2014 *Pelasta kirja*[46]-hanke perustui kirjaston yli 4 0000 käyttö- ja lainakiellossa olevan dokumentin digitointi-, konservointi- ja sidontatarpeeseen. Hankkeen yleistavoitteita pystyi tukemaan 50 euron minimilahjoituksella ja yhteistukikohteita 100 euron minimilahjoituksella. Lahjoituksia saatiin kaikkiaan noin tuhannelle nimikkeelle.Yksityisten ihmisten lisäksi varoja saatiin yritysmaailmasta, erilaisilta yhteisöiltä, säätiöiltä ja ministeriöiltä.

- Pirkanmaan maakuntamuseon, Vapriikin, Tampereen kaupungin ja opetus- ja kulttuuriministeriön *Adoptoi monumentti*[47] –hankkeissa on yksityisille kulttuuriperinnön suojelusta ja ylläpidosta kiinnostuneille henkilöille tarjottu mahdollisuus vaikuttaa nimettyjen teosten tai rakennusperinnön säilymiseen.Toiminta perustuu vapaaehtoistyöhön.

Yhteisörahoituspalvelut

Kulttuurialalle on viime vuosina syntynyt yhteisörahoituspalveluun perustuvia toiminta-alustoja. Suomessa tällainen on esimerkiksi yhteisörahoituspalvelu *Mesenaatti*[48], jossa aloitteen tekijät voivat yksinkertaisin keinoin kerätä varoja erilaisiin projekteihin tarjoamalla vastikkeen saamaansa rahoitusta vastaan. Vastikkeen voi palvelun ohjeistuksen puitteissa kukin määritellä itse. Se voi olla esimerkiksi annettu tavara, palvelu, elämys, jäsenyys tai osuus. Hautamuistomerkkien kunnostamistapauksessa vastike hankkeen rahoittajille voisi olla esimerkiksi kutsu muistomerkin kunnostuksen jälkeiseen juhlatilaisuuteen.

Apurahat ja avustukset

Hautamuistomerkkien kunnostamiseen tai konservointiin ei ole varattu valtion tai kirkkojen keskusrahastojen avustusmäärärahoja. Apurahahaut ovat kohdistettuja ja liittyvät esimerkiksi

- paikkakunnan historiaan
- haudatun henkilön ammattikuntaan tai elämäntyöhön
- hautamuistomerkin pystyttäjään
- hautamuistomerkin suunnittelijaan
- merkkivuosiin kuten: itsenäisyyden juhlavuosi, paikkakuntien tai merkkihenkilöiden juhlavuodet.

46. http://www.rahasto.kansalliskirjasto.fi/pelastakirja/

47. http://adoptoimonumentti.fi/

48. www.mesenaatti.me

Käsintaottu, kahta metallia yhdistävä portti 1900-luvun alusta.

Teollisesti valmistetut valurautaiset portit ovat monin paikoin rikkoontuneet ja menettäneet suojaavan maalikerroksensa

Lähteet ja kirjallisuutta

Lähde- ja kirjallisuusluetteloon on koottu erityisesti aineistoja Suomesta ja Ruotsista

Oppaat

Aaltonen, Pirjo et al 2005. Hautaustoimen käsikirja. Helsinki: Edita

Adoptoi monumentti. Parhaita käytäntöjä. Toim. Miia Hinnerichsen ja Tuija-Liisa Soininen. Tampereen museoiden julkaisuja 140. Tampere: Tampereen kaupunki, Museopalvelut, Pirkanmaan maakuntamuseo

https://issuu.com/vapriikki/docs/adoptoi_monumentti_iso

Forsman, V. I. 1926. Hautausmaista, niiden järjestämisestä ja kaunistamisesta. Helsinki: Otava

Hautausmaiden ystävät r.y. (toim.) 1936. Hautausmaiden käsikirja. Porvoo: WSOY

Helsingin seurakuntayhtymän hautamuistomerkkiohjeistus, 2015

http://www.helsinginseurakunnat.fi/material/attachments/hautausmaat/malmi/3ErWtqEAh/Hautamuistomerkkiohjeistus_2015_HSRKY.pdf

Heikkilä, Elisa et al (toim.) 2008. Sankarihautausmaiden perinne, hoito ja kunnostus. Museoviraston rakennushistorian osaston ohjeita ja oppaita 2. Helsinki: Museovirasto

http://www.nba.fi/fi/File/587/sankarihautausmaiden-hoito.pdf

Jumalan puistot kauniiksi: hautausmaiden opas, 1955. Pieksämäki: Suomen kirkon sisälähetysseura

Knapas, Marja Terttu (toim.), 2003. Kirkkojen hoito ja restaurointi. Museovirasto. Rakennushistorian osaston julkaisuja 24. Helsinki: Museovirasto

Knapas, Marja Terttu (toim.) 2003. Hautamuistomerkkien hoito. [Helsinki]: Museovirasto

Pietarila, Pentti et al 1994. Hautamuistomerkkien hoito. Helsinki: Museovirasto

Sormunen, Eino et al 1955. Jumalan puistot kauniiksi: hautausmaiden opas. Pieksämäki: Suomen kirkon sisälähetysseura

Tujula, Pirjo (toim.) 2000. Kiviopas. Helsinki: Viherympäristöliitto

Tuominen, Laura (toim.) 2015. Hautausmaiden inventointiopas. Museoviraston oppaita ja ohjeita 13. Helsinki: Museovirasto; Kirkkohallitus

http://www.nba.fi/fi/File/2642/hautausmaiden-inventointiopas.pdf

Wirkkala, Ilmari 1930. Haudan ja hautausmaan hoito. Helsinki: Otava

Sähköisiä lähteitä

Adoptoi monumentti, http://adoptoimonumentti.fi/

Finna , https://www.finna.fi/

Helsingin kaupunginmuseo, www.helsinginkaupunginmuseo.fi

Kuva-arkisto, http://www.helsinginkaupunginmuseo.fi/kuusi-museota/kuva-arkisto/

Helsingin yliopiston ylläpitämä Turun akatemian ja HY:n ylioppilasmatrikkeli (1640–1899), http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/

Kansallisarkisto, http://www.arkisto.fi/

Kansallisbiografia –verkkopalvelu, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS), http://www.kansallisbiografia.fi/

Kansalliskirjasto; Pelasta kirja –hanke, http://www.rahasto.kansalliskirjasto.fi/pelastakirja/

Karjala-tietokantasäätiö, Katiha-verkkohaku, http://www.karjalatk.fi/katiha/index.php

Kirkkohallitus, http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/start

Minnesvårdarna – Hautausmaakulttuurin file://localhost/ystävät, http/::minnesvardarna.fi:minnesvardarna:

Här vilar kända finländare – Minnesvärda personers gravställen – tietokanta, http://minnesvardarna.fi/Site/Data/869/Files/Minnesvardarna_uppslag.pdf

Museovirasto, www.nba.fi

Sukutilat Webissä- tietokanta, Suomen maatalousmuseo Sarka, http://sukutilat.sarka.fi/

Suomen Kotiseutuliitto, www.kotiseutuliitto.fi

Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys ry, http://www.sukuhistoria.fi/sshy/index.htm

Suomen sukututkimusseura (SSS), http://www.genealogia.fi/

Valtakunnallisesti merkittävät kulttuuriympäristöt:

www.rakennusperinto.fi

www.kulttuuriymparisto.nba.fi

www.kulttuuriymparistomme.fi/fi-FI

Hautamuistomerkeistä ja hautausmaista

Ahokas, Pauliina 2007. Arvokkaiden hautamuistomerkkien inventointi. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

Bengtsson, Niklas 1995. Ajan henki – kuoleman henki? Taide 35 (1995): 6

Blomstedt, Yrjö 1894. Hiukan hautakivi-historiaa. Suomen Museo 1/1894

Brummer, Arttu 1931. Hautakivistä ja –kukkasista. Domus: aikakauslehti sisustustaidetta, taideteollisuutta, maalaus- ja kuvanveistotaidetta varten 2/1931

Gardberg, C. J. 2003. De dödas boningar: lutherska begravningsplatser, kyrkogårdar och gravar i Finland. [Esbo]: Schildt

Gardberg, C. J. 2003. Maan poveen. Suomen luterilaiset hautausmaat, kirkkomaat ja haudat. [Espoo]: Schildt

Hakala, Carla 2012. Suomalaisten hautausmaiden maastonmuotoilu ja esteettömyys. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

https://publications.theseus.fi/handle/10024/40101

Haverinen, Anna 2014. Memoria Virtualis – death and mourning rituals in online environments (Memoria Virtualis – kuolema- ja surutuaalit verkkoympäristöissä). Turun yliopisto, digitaalisen kulttuurin väitöstutkimus

https://www.doria.fi/handle/10024/98454

Heng, Bey 1994. Hautausmaat arkipäivän asioina. Helsinki: Kirjaneliö

Hohti, Paavo 1968. Iliaan ja Odysseian mytologia etruskilaisissa tuhkauurnareliefeissä. Helsingin yliopisto, Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus, pro gradu –tutkielma

Huttunen, Tiina et al (toim.) 2006. Mikään ei häviä: kirjoituksia kuolemankulttuurista. Helsinki: WSOY

Häyrynen, Maunu 1998. Elysionista Althorpiin: saaria kuolleille ja eläville. Taide ja okkultismi: kirjoituksia taidehistorian rajamailta. Taidehistoriallisia tutkimuksia 18. Helsinki: Taidehistorian seura

Jokinen, Teppo 2008. John Munsterhjelm – Berliinin kuvanveistokoulun kasvatti? Mitalitaiteen vuosikirja 2008. Järvinen, O. (toim.). Helsinki: Suomen Mitalitaiteen Kilta

Jylhänlahti, Pirjo 1993. Hautausmaat Suomessa. Historiaa ja symboliikkaa.

Taideteollinen korkeakoulu, Kuvaamataidon opetuksen laitos, opinnäyte

Kananen, Anitta 1997. Hautakivet kertovat elämästä. Tiedonjyvä: Jyväskylän yliopiston tiedotuslehti 32/1997

Kantokorpi, Otso (toim.) 2008. Matti Peltokangas. Helsinki: Parvs

Kauranne, Kalevi 2000. Kivestä läpi aikain. Helsinki: Kiviteollisuusliitto ry

Klemetti, Heikki 1948. Kansan sana taiteessa. Porvoo: WSOY

Korhonen, Aki 2011. Hautamuistomerkkien suunnitteluohjelma. Savonia-ammattikorkeakoulu, tietotekniikan koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2011102714053

Knapas, Marja Terttu 1997. Hautakappeli puistossa. Näköaloja Urajärven kartanoympäristöön. Toim. Marja Ivars. Helsinki: Museovirasto

Knapas, Marja Terttu 2004. Hautausmaa ja sepulkraalitaide valistuksen ajan muutoksissa. Rakkaudesta kaupunkiin. Taidehistoriallisia tutkimuksia 28. Helsinki: Taidehistorian seura

Knapas, Marja Terttu 2005. Vanhat hautausmaat – monien muistojen puistot. Puistot ja puutarhat. Suomalainen puutarhaperinne. Suomen kotiseutuliiton julkaisuja A:II. Helsinki: Suomen kotiseutuliitto

Knuutila, Jyrki 1994. Suomalaiset hautamuistomerkit hautauskäsitysten valossa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 82–83/1992–1993

Kojonen, Eero 1991. Haudat ja hautamuistomerkit vaarassa. Sukuviesti 4/1991

Kotakorpi, Artturi 1982. Tuntematon hautakivikö? Karstulan seudun joulu 1982

Kuusamo, Altti 1994. Hautakivi, elämäkerta, identiteetti. Teoksessa Kivi = sten (toim. Jari Björklöv, Petri Kaverma), Helsingin kaupungin taidemuseon julkaisuja, nro 43. Helsinki: Helsingin kaupungin taidemuseo, s. XIV-XVII

Laiho, Arja 1993. Kuinka käy hautausmaakulttuurimme? Koti 10/1993

Lempiäinen, Pentti et al 1990. Viimeiset leposijamme - hautausmaat ja hautamuistomerkit. [Helsinki]: SLEY-kirjat

Lindgren, Liisa 1996. Elävä muoto: traditio ja modernisuus 1940- ja 1950-luvun suomalaisessa kuvanveistossa. Dimensio: Valtion taidemuseon tieteellinen sarja, 1. Helsinki: Valtion taidemuseo

Lindgren, Liisa 2000. Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Lindgren, Liisa 2003. Hautausmaa ja muistojen vaaliminen. Suomen kulttuurihistoria 3: Oma maa ja maailma. Helsinki: Tammi

Lindgren, Liisa 2003. Muisto ja maine. Ville Vallgren 1885–1940. Toim. Leena Ahtola-Moorhouse et al. Helsinki: Ateneumin taidemuseo

Lindgren, Liisa 2004. Tulenkantaja kuolleiden kaupungissa. Rakkaudesta kaupunkiin. Taidehistoriallisia tutkimuksia 28. Helsinki: Taidehistorian seura

Lindgren, Liisa 2005. Hautaveistokset. Puistot ja puutarhat. Suomalainen puutarhaperinne. Suomen kotiseutuliiton julkaisuja A:II. Helsinki: Suomen kotiseutuliitto

Lindgren, Liisa 2006. Suomalaisen Pantheonin rakentajat. Dukaatti. Suomen Taideyhdistys 1846–2006. Toim. Rakel Kallio. Helsinki: WSOY

Lindgren, Liisa 2006. Sigrid af Forselles ja naistaiteilijan demonit. Keskellä marginaalia – Mitt i marginalen. Taidehistoriallisia tutkimuksia 33. Helsinki: Taidehistorian seura

Lindgren, Liisa 2007. The Spectacle of Grief. Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufkärung bis zum frühen 20. Jahrhundert. Urban Burial Culture from the Enlightenment to the Early 20th Century. Hrsg. Claudia Denk & John Ziesemer. ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees XLIV. ICOMOS – Journals of the German National Committee XLIV, München

Lindgren, Liisa 2009. Memoria. Hautakuvanveisto ja muistojen kulttuuri. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Lindgren, Liisa 2009. Memoria. Gravvårdar, skulpturkonst och minneskultur. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland

Lindgren, Liisa 2010. Sigrid af Forsellesin Ylistyslaulu. Naisten Helsinki: kulttuurihistoriallinen opas. Toim. Anna Bimström et al. Helsinki: Schildts

Lindgren, Liisa 2014. Kasvot kivessä: medaljongeista ja Emil Wikströmin tekemistä hautamuistomerkkien muotokuvista. Mitalitaiteen vuosikirja 2014

Makkonen, Heikki 1989. Kuolema ortodoksisessa perinteessä: tutkimus kuolemaan liittyvän perinteen elinvoimaisuudesta entisen Aunuksen kaupungin ja Suojärven pitäjän alueella syntyneiden ortodoksien elämässä synnyinseuduilla ja Keski-Suomessa vuosina 1930–1985. Joensuun yliopiston teologisia julkaisuja; n:o 1. Joensuu: University of Joensuu, väitöskirja

Makkonen, Heikki 1989. Miten kanoninen opetus kuolemasta ilmenee karjalais-ortodoksisessa kansanperinteessä.

Makkonen, Heikki 1991. Kuolema kulttuuri-ilmiönä. Ortodoksinen kulttuuri 10 (1991): 4

Muistojen puutarha. Kiviteollisuusliitto ry:n hautakivijulkaisu. Helsinki: Kiviteollisuusliitto

Nickels, Brita 1993. Nainen hautamuistomerkkien valossa Deloksella. Helsingin yliopisto, Kreikan kieli ja kirjallisuus; pro gradu -tutkielma

Nickels, Brita 2001. Hautamuistomerkki yksilöllisenä ratkaisuna: Heikki Häiväojan, Kain Tapperin ja Matti Peltokankaan hautamuistomerkit 1952–1999. Helsingin yliopisto, Käytännöllisen teologian lisensiaatintutkimus

Nickels, Brita 2005. Elämän kruunu: kaksi hautamuistomerkkiä. Kirkko, taide, viestintä: Markku Heikkilän juhlakirja. Toim. Sari Dhima. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura

Nickels, Brita 2006. Hautamuistomerkki elämän ja kuoleman tulkitsijana: Heikki Häiväojan, Kain Tapperin ja Matti Peltokankaan tekemät hautamuistomerkit 1952–2002. Helsingin yliopisto, käytännöllisen teologian väitöskirja

http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/teo/kayta/vk/nickels/

Nurmela, Kauko 1992. Muistomerkin uudet arvot. Kotipuutarha 11-12/1992

Nurmela, Kauko 2000. Hautakivi vai –muistomerkki? Viherympäristö 1/2000

Nurmela, Kauko 2000. Hautakivikulttuurista ja sen ohjailusta. Viherympäristö 3/2000

Nurmela, Kauko 2000. Mitä ohjailukeinoja hautamuistomerkkikulttuurissa? Viherympäristö 5/2000

Nurmela, Kauko 2001. Muistomerkkien koon rajoittaminen. Viherympäristö 1/2001

Oja, Heikki 2015. Riimut: viestejä viikingeiltä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Pietarinen, Heli-Anna 2013. Hautamuistomerkkien suunnittelu taidetakomolle. Karelia-ammattikorkeakoulu (Pohjois-Karjalan ammattikorkeakoulu), muotoilun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201304295413

Pirinen, Hanna 1996. Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa: pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718). Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, 103. Helsinki: [Suomen Muinaismuistoyhdistys]; Jyväskylän yliopisto, väitöskirja

Pohjoismainen hautausmaakulttuurikongressi 4.–6.9.1985. [Helsinki]: [Pohjoismainen hautausmaakulttuurikongressi]

Puhutteleva hautamuistomerkki 2001. Helsinki: Helsingin hiippakunnan tuomiokapituli, hautausmaakulttuuritoimikunta

Pöykkö, Kaarina 1989. Surevat hautamuistomerkeissä. Synty ja kuolema: 1.6.–10.9.1989. [Tampere]: Tampereen taidemuseo

Pöykkö, Kalevi 1989. Kuolema ja arkkitehtuuri. Synty ja kuolema: 1.6.–10.9.1989. [Tampere]: Tampereen taidemuseo

Raitio, Raine 2013. Hyvä, paha suku: kirjoituksia suvusta ja sukututkimuksesta. [Tampere]: Tampereen seudun sukututkimusseura

Rapola, Martti 1962. Muistomerkkejä uhataan. Hautausmaiden huollosta ja hautamuistomerkeistä. Kotiseutu 52/1962

Rytkölä, Heikki 2000. Ortodoksisista kyläkalmistoista, hautamuistomerkeistä ja metalli-ikoneista. Bysantti valinkauhassa. Vantaa: Vantaan kaupunginmuseo

Räty, Jouko 2007. Kivi haudan symbolina – hieman hautojen kulttuurihistoriaa. Viikkari 15/2007

Salmi, Hannele 2010. Hautauskulttuuri ja –vaatetus Suomessa tavattavissa uskontokunnissa. Jyväskylän ammattikorkeakoulu, vaatetusalan koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2010121818668

Salmio, Veera 2015. Sankarillista patsastelua: Miten maskuliinisuutta tuotetaan johtajien ja pyhimysten kuvissa. Tampereen ammattikorkeakoulu, kuvataiteen koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2015052710575

Seppälä, Olli 2005. Surun ja toivon kuvat: hautamuistomerkkien sanoma. Helsinki: Kirjapaja

Sovelius-Sovio, Eero 2005. Ikuisuuden lehdoissa: opas Sovio-Sovelius-suvun haudoille Suomessa ja ulkomailla. Jyväskylä: Sovio-Sovelius-suvun hautainhoitorahasto ja Soveliuksen Apurahasäätiö

Talve, Ilmar 1988. Kalmisto – hautausmaa – kirkkotarha. Kulttuurihistoriaa Suomen hautausmailla. Turku: [Turun yliopisto]

Talvio, Maila 1927. Jumalan puistot. Porvoo: WSOY

Tisala, Seija 2013. Hautausmaat: niiden arvo ja viehätys. Historiallinen aikakauskirja 111 (2013):1

Tuhkanen, Tuija 2008. Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi: Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirjoissa. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura

Vähäkangas, Ismo 2000. Finskan kivinen tie – Suomen Kiviteollisuus Oy – Finska Stenindustri Ab 100 vuotta. Vehmaa: Suomen Kiviteollisuus

Wirkkala, Ilmari 1945. Suomen hautausmaiden historia. Porvoo: WSOY

Maakunnittain:

Ahvenanmaa

Ekström, Kjell (toim.) 2001. Åländsk odling: årsbok 2000. Mariehamn: Museibyrån

Mattsson-Eklund, Benita 2003. Alla tiders viloplatser. Vandringar på åländska kyrkogårdar. [Helsingfors]: Söderström

Etelä-Karjala

Airio, Tuula 2010. Lappeen hautausmaa – Lepola. Ilmari Wirkkalan 1930-luvun hautausmaaideaali. [Helsinki]: [Tuula Airio]

Kallio, K. Et al 1955. Kivien sanomaa: Lappeenrannan sankarihauta. Porvoo: WSOY

Luoma, Marita 1998. Kauko Räsäsen Enkeli-veistos: taideteoksen sopivuus kontekstiinsa. Jyväskylän yliopisto; taidehistorian pro gradu –tutkielma

Nalli, Tuomas 2011. Imatran muistomerkit: muistomerkkien inventointi 1.5.2011–30.7.2011. [Imatra]: Imatran kaupunginmuseo

Peltonen, Martti et al 1987. Hautojen kansanomaisesta merkitsemisestä Ruokolahdella. [Ruokolahti]: Ruokolahti-seura

Rinne, Lea et al 2014. Sukuja kirkkomaalla: Lappeenrannan hautahistoriaa 1790-luvulta 1920-luvulle. Lappeenranta: Lappeenrannan seudun sukututkimusyhdistys

Vuorinen, Aimo 2003. Virstanpylväs ja Äiti Karjala. Lappeenrannan muistomerkkien kertomaa. [Lappeenranta]: Lappeenrannan kilta

Ylähollo, Ari 1989. Haudoista ja hautaamisesta Imatralla. Imatran seurakuntatervehdys n:o 7

Etelä-Pohjanmaa

Haapala, Janne 2015. Ilmajoen hautausmaan käyttösuunnitelma. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201504063945

Hokkala, Lasse et al (toim.) 2012. Jääkärihaudat Etelä-Pohjanmaalla. [Kauhava]: Jääkäripataljoona 27:n perinneyhdistys, Etelä-Pohjanmaan osasto

Hööpakka, Jyrki 2003. Kortesjärven puiset hautamuistomerkit. Seinäjoen ammattikorkeakoulu, rakennuskonservoinnin opinnäyte

Karvosenoja, Kirsi 1992. Seinäjoen ev.lut. seurakunnan hautausmaan inventointi. Etelä-Pohjanmaan maakuntamuseo

Lampinen, Olli 1991. Hautausmaakulttuurin inventointi Lapuan hiippakunnassa. Pohjoista hautausmaakulttuuria 1991. Lapin maakuntamuseon monisteita. Rovaniemi: [Rovaniemen kaupunki]

Schali, Kirsi 1993. Lappajärven ev.lut. hautausmaan inventointi. Etelä-Pohjanmaan maakuntamuseon julkaisu 4. 1993.

Etelä-Savo

Oranen, Henna 2009. Vainajien muistomerkki Vaalijalan kuntoutuskeskuksen pihapiiriin. Mikkelin ammattikorkeakoulu, kulttuurituotannon koulutusohjelman opinnäyte

Suomen muistomerkit, osa 12. Vanha Mikkelin lääni. Nousiainen: Väriteos Henna, 2000

Vesterinen, Hillevi 2005. Lemmittyjen leposijat: tarinallinen opas. Mikkelin vanha hautausmaa. [Mikkeli]: Mikkeli-seura

Väänänen, Kyösti 2001. Puolesta Savon ja syntymämaan II: Suomen vapaussodan 1918 muistomerkkejä vapaussodan ja itsenäisyyden Mikkelin perinneyhdistyksen toiminta-alueella. Mikkeli: Vapaussodan ja itsenäisyyden Mikkelin perinneyhdistys

Åström, Elisabeth 1956. Vanhat hautakirjoitukset Joroisten vanhalla hautausmaalla. Suomen sukututkimusseuran vuosikirja 36

Kainuu

Kainuun maakunnallinen museokokous 20.4.1988. Kajaani: Kainuun museo

Kanta-Häme

Elovaara, K. V. 1931. Rengon seurakunnan hautausmaan hautakirjoitukset ja muistomerkit vuonna 1931. Hämeenlinna: Karisto

Ojanen, Eeva 1996. Matkan päässä. Tammelan hautausmaan vaiheilta. [Tammela; Hämeenlinna: Karisto]

Suomen muistomerkit, osa 6. Häme. Nousiainen: Väriteos Henna, 1996

Toivonen, Anu 1999. Kirkkomaasta muistolehtoon. Hämeenlinnan hautausmaiden inventointiraportti, 43. Hämeenlinnan ja Vanajan seurakuntayhtymä

Keski-Pohjanmaa

Ahlskog, Gunvor 2007. Gamla gravar berättar om svunna tider i Gamlakarleby. [Kokkola]: Länsirannikko

Ahlskog, Gunvor 2008. Marian hautojen kertomaa eilispäivän kukoistavasta Kokkolasta. [Kokkola]: Länsirannikko

Johnson, Seija (red.) et al 2013. I vigd jord. Karlebys fyra gravgårdar: Katarine, Marie, Elisabeth och Anna. [Karleby]: Karleby kyrkliga samfällighet; K. H. Renlunds museum – Mellersta Österbottens landskapsmuseum

Johnson, Seija (toim.) et al 2013. Siunattuun maahan. Kokkolan neljä hautausmaata: Katariina, Maria, Elisabeth ja Anna. [Kokkola]: Kokkolan seurakuntayhtymä; K. H. Renlundin museo, Keski-Pohjanmaan maakuntamuseo

Niemi, Miia 2004. ”Taivaassa tavataan”. Marian hautausmaa, Kokkola: hautauksen historiaa hautamuistomerkkien näkökulmasta kolmen vuosisadan ajalta. Jyväskylän yliopisto, historian ja etnologian laitos, Suomen historian pro gradu –tutkielma

Pekola, Erkki 2012. Juhani Joonaanpoika ja Pekolan kivimiehet. [Vantaa]: [Erkki Pekola]

Keski-Suomi

Ahola, Taija 1995. Jyväskylän kaupunkiseurakunnan hautausmaiden inventointi. Keski-Suomen Museo

Arnberg, Toivo 2008. Vanhojen hautakivien tarina. Pihtiputaan joulu: Pihtipudas-seuran julkaisu 38 (2008)

Fredrikson, Eero 1989. Hautakirjoituksia Jyväskylän Vanhalla hautausmaalla 1933. Pysy lujana omalla maalla! Erkki Lehtiselle omistettu juhlakirja.

Fredrikson, Eero et al 1989. Seurustelua esipolvien kanssa. 1, Eero Fredriksonille omistettu juhlakirja. [Vaajakoski; Jyväskylä]: A. Fredrikson osakeyhtiö. Jyväskylän kauppalaisseuran säätiö

Halinen, Jyrki 2012. Hulevesien hallinta hautausmaalla. Kohdealueena Laukaan hautausmaa. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman (viherrakentaminen ja ylläpito) opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2012060411551

Hyvärinen, Matti K. 2014. Kuninkaat käskivät – Isänmaa kutsui. II, Keski-Suomen sotamuistomerkit nuijasodasta veteraanien perintöön. Korpilahti: Matti K. Hyvärinen

Knapas, Marja Terttu (toim.) 1998. Suomen kirkot = Finlands kyrkor. 21. Keuruun ja Pihlajaveden kirkot. Lapuan hiippakunta. Keuruun rovastikunta. [Helsinki]: Museovirasto

Kumpulainen, Hannu 2008. Hautamuistomerkkien kertomaa. Pässinrata: Vanhan Äänekosken kotiseutuyhdistyksen kotiseutulehti 2008/2009

Lampinen, Olli et al 1989. Jyväskylän vanha hautausmaa. Keski-Suomen museo

Niiles, Paavo 2000. Petäjäveden vanhan kirkon hautausmaa. [Petäjävesi]: Petäjäveden seurakunta

Suomen muistomerkit, osa 7. Keski-Suomi. Nousiainen: Väriteos Henna, 1998

Kymenlaakso

Harjunpää, Kaisu 2008. Hiljaisuus puhuu. Kotka-Kymin seurakuntayhtymän hautausmaat. [Kotka]: Kotka-Kymin seurakuntayhtymä

Harjunpää, Leena 1990. Korkeaharjun hautausmaa 1890–1990. Pyhtää: Pyhtään seurakunta

Nyrkkö, Saila 2010. Sippolan ruumispaarit ja muita tarinoita viimeiseltä matkalta. Kymenlaakson ammattikorkeakoulu, restauroinnin koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201005057919

Sorvali, Ritva (toim.) 2013. Kouvolan patsaita ja muistomerkkejä. [Kouvola]: Kouvola-Seura

Suomen muistomerkit, osa 8. Kymi. Nousiainen: Väriteos Henna, 1999

Lappi

Alamäki, Yrjö et al 2001. Tornion kirkkotarha. [Tornio]: [Tornion seurakunta]

Arponen, Aki 1993. Inarin hautuumaasaaret. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja, Sarja A, no. 16. Vantaa: Metsähallitus

Koskela, Tari 1994. Rovaniemen seurakunnan hautausmaiden inventoinnista. Raito: maakunnallinen museolehti 1/1994

Koskela, Tari 1996. Puhuvat muistomerkit. Esimerkkejä Rovaniemen ja Iin hautausmailta 1800-luvun alusta 1900-luvulle. Oulun yliopisto, Taideaineiden ja antropologian laitos, kulttuuriantropologian pro gradu –tutkielma

Ojanlatva, Eija et al (toim.) 1997. Keminmaan kirkkohaudat. Oulu: Oulun yliopisto

Pulkamo, Seija 1994. Rovaniemen seurakunnan hautausmaat. [Rovaniemi]: [Rovaniemen seurakunta]

Suomen muistomerkit, osa 5. Lappi. Nousiainen: Väriteos Henna, 1996

Teerijoki, Niilo 1960. Kotiseutumme muistomerkeistä. Jatuli: Kemin kotiseutu.- ja museoyhdistyksen julkaisu 7 (1960)

Pirkanmaa

Bäckman, V-P. (toim.) 2013. Kiveen kirjoitettu: Keikyän kiven tarina 1933–2013. Sastamala: Keikyän Kivi

Hautausmaakulttuurin inventointiraportti, 1989. Tampereen hiippakunnan hautausmaakulttuuritoimikunnan moniste. Tampere: [Tampereen hiippakunta]

Jansson-Lehtinen, Matliisa 1997. Sahalahden seurakunnan hautausmaa. Tampere: Tampereen hiippakunnan tuomiokapitulin hautausmaatoimikunta

Kemppainen, Raimo et al (toim.) 1994. Vilppulan hautausmaa ja kirkot. [Vilppula]: Vilppulan seurakunta

Kononen, Aino 2009. Vatialan uuden metsähautausmaan yleissuunnitelma. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelma

Milén, Leevi 2013. Valkeakosken patsaita ja muistomerkkejä. Valkeakoski: [Valkeakosken kaupunginkirjasto]

Mäkelä, Ritva 2004. Elävät kivet: Lempäälän kirkkomaahan haudatut henkilöt ja suvut. [Lempäälä]: Lempäälä-seura

Paalijärvi, Sari 2012. Hautausmaasuunnitteluprosessin vaiheet. Kuhmalahden Vanhan hautausmaan laajennussuunnitelma. Hämeen ammattikorkeakoulu, Maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2012110214846

Pirkanmaan kulttuurihistorialliset kohteet, 1990. Julkaisu B 174. Tampere: Tampereen seutukaavaliitto

Riihimäki, Ulla-Maija (toim.) 2011. Ikaalisten seurakunnan eteläinen hautausmaa. [Ikaalinen]: Suur-Ikaalisten sukututkijat

Saari, Tuija 2013. Kasvillisuuden inventointi ja kuntoarvio sekä hoito- ja kehityssuunnitelman laatiminen. Case: Mäntän hautausmaa. Hämeen ammattikorkeakoulu, Maisemasuunnittelun koulutusohjelman (viherrakentaminen ja ylläpito) opinnäyte

http://publications.theseus.fi/bitstream/handle/10024/56236/Saari_Tuija.pdf?sequence=1

Suonto, Unto 2005. Kivet elävät: Punkalaitumen vanhalla hautausmaalla liitsolalaisten vainajien haudoilla. [Punkalaidun]: Unto Suonto

Tampere

Haavisto, Heli 2013. Pyynikin kirkkopuisto: Tampereen vanha hautausmaa. Tampere: Tampereen kaupunki, Maakuntamuseo- ja kulttuuriympäristöpalvelut

Helin, Martti et al (toim.) 1988. Teiskon kirkon juhlakirja. Tampere: Teiskon seurakunta

Helin, Martti 1990. Pyynikin kirkkopuiston Rakkaan Äidin hauta – Tuntemattoman Äidin hauta. Tammerkoski 6/1990

Helin, Martti 1992. Tampereen kirkot ja hautausmaat. [Tampere]: Tampere-seura

Helin, Martti 2003. Tässä on paikka jossa kuolema iloiten rientää elämän avuksi. [Tampere]: [Martti Helin]

Hirvonen, Yrjö [s.a.]. Tampereen vanha hautausmaa. Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia. Tampere: Tampereen historiallinen seura

Kankainen, Evita 2010. Kotimaiset puulajit hautausmaalla. Kalevankankaan hautausmaan puulajiesite. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2010052310239

Kiviniitty, Markus 1964. Kalevankankaan hautamuistomerkit. Tammerkoski. Tampere-seuran aikakausjulkaisu

Porila, Evert 1930. Evert Porilan kivenjalostusliike, Tampere. Tampere: [s.n.]

Silfverhuth, Voitto 1993. Kalevankangas. Elämän ja kuoleman kulttuuri Tampereen toisella hautausmaalla 1880–1990. Tampere: Tampereen evankelis-luterilaiset seurakunnat

Pohjanmaa

Engström, Evi et al 2002. Smideskorsen på Oravais gravgård. [Oravais]: [Oravais hembygdsförening]

Häggkvist, Eira 1985. Vaasan patsaat ja muistomerkit, korkokuvat ja muistolaatat. Vaasa: Vaasan kaupunki

Höglund, Kaj 1993. Vaasan ev. lut. seurakuntien hautausmaiden inventointi. [Vaasa]: Pohjanmaan museo

Paakki, Kalevi 2008. Vaasan patsaat ja muistomerkit. Vaasa: Vaasan kaupunki

Suomen muistomerkit, osa 4. Pohjanmaa (Vaasan läänin alue). Nousiainen: Väriteos Henna, 1996

Vuorinen, Aimo 1969. Vasa kyrkor och församlingar. [Vasa]

Pohjois-Karjala

Björn, Ismo et al (toim.) 2004. Noljakan kirja. Joensuu: Siilaisen-Noljakan asukasyhdistys

Suomen muistomerkit, osa 10. Pohjois-Karjala. Nousiainen: Väriteos Henna, 2000

Pohjois-Pohjanmaa

Kalajoki, Atte 1993. Oulun hautausmaaperinteistä ja erikoisista muistomerkeistä. Kaleva 10.10.1993

Kampman, Ulla et al (toim.) 2011. Jääkärihaudat Pohjois-Pohjanmaalla. [Oulu]: Jääkäripataljoona 27:n perinneyhdistys, Oulun osasto

Karvosenoja, Heikki 1990. Kiimingin hautausmaat: Kiimingen kirkkomaa, Jäälin hautausmaa, vanhat hautajaistavat. [Kiiminki]: Kiimingin seurakunta

Lehtola, Tarja 2007. Historia elää Piippolan kirkkopuiston hautakivissä. Siikajokilaakso 1.11.2007

Onnela, Samuli 1982. Oulun hautausmaan vaiheita. Oulu: Oulun evankelisluterilaiset seurakunnat

Paavola, Kirsti 1998. Kepeät mullat: kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohaudoista. Oulu: Oulun yliopisto

Schali, Kirsti (toim.) 1996. Oulun hautausmaat. [Oulu]: Oulun ev. lut. seurakuntayhtymä

Schali, Kirsi 2000. Hautausmaan vanhat muistomerkit ovat osa historiaa. Kaleva 4.11.2000

Suomen muistomerkit, osa 3. Pohjanmaa (Oulun osa). Nousiainen: Väriteos Henna, 1994

Vaarnanen, Jukka 1992. Lumijoen hautamuistomerkkien henkilötiedot. Oulun sukututkija 2/1992

Vimpari, Tarja et al (toim.) 2013. Koppeleista kirkkomaille: Utajärven hautausmaiden tarinallinen opas. Utajärvi: Utajärven kunta

Pohjois-Savo

Antikainen, Urho 1993. Pyhitetty lepopaikka. Kuopion hautausmaiden historia. Kuopio: Kuopion evankelis-luterilaiset seurakunnat

Kuutti, Kirsti 2015. Suonenjoelle muistoristi. Oma Suojärvi 3/2015

Kävelykierros Kuopion isolla hautausmaalla: hautausmaan vanhan puolen muistomerkkejä. Kuopio: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo, 1993

Riekki, Helena 2011. Kalmiston kertomaa Kuopion sankaripuiston vanhalta hautausmaalta. Kuopio: Kuopion evankelisluterilainen seurakuntayhtymä

Ruotsalainen, Kaarina et al 2002. Tässä lepää: Rutakon rukoushuonekunnan hautamuistomerkkejä Sonkajärveltä. [Iisalmi]: [Kaarina Ruotsalainen]

Suomen muistomerkit, osa 11. Vanha Kuopion lääni. Nousiainen: Väriteos Henna, 2000

Päijät-Häme

Hohtari, Jarmo 2011. Heinolan kirkonkylän siunauskappeli ja uusi hautausmaa 1910-2010. Jyväskylän Yliopisto, Taiteen ja kulttuurin tutkimuksen laitos, taidehistorian pro gradu

https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/26964/Pro%20gradu%20Jarmo%20Hohtari.pdf?sequence=1

Leskinen, Eija 2010. Heinolan seurakunnan ympäristöjärjestelmä. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201004146472

Pekkola, Arto 2005. Päijät-Hämeen jääkärit ja jääkärihaudat. JP 27:n perinneyhdistys ry:n Päijät-Hämeen osasto. [Huutotöyry]: [Arto Pekkola]

Piirainen, Satu 2012. Heinolan hautausmaiden hoitotyöohjeet. Hämeen ammattikorkeakoulu, Maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2012080713089

Uusitalo, Mauno (toim.) 2007. Yhteinen taival jatkuu: vastuualueena Päijät-Häme. Lahti: Lahden sotaveteraanit

Satakunta

Gallen-Kallela, Akseli 2015. Elämän harjulla. Akseli Gallen-Kallela ja Jusélius-Mausoleumi. Espoo: Gallen-Kallelan museo

Heinämies, Kati 2001. Sigrid Jusélius mauseleum. [Helsingfors]: Sigrid Jusélius stiftelse

Heinämies, Kati 2001. Sigrid Juséliuksen mausoleumi. [Helsinki]: Sigrid Juséliuksen säätiö

Hyvönen, Heikki 1990. Uusi hautausmaa ja sen muistomerkit. Suomen kirkot (16), Rauman kirkot. Toim. Marja Terttu Knapas. [Helsinki]: Museovirasto

Pietilä, Esko 2002. Kotiseutumme muistot. [Tyrvää]: Tyrvään seudun kotiseutuyhdistys

Pusa, Erja (toim.) 1991. Seiniä, seiniä! Antakaa hänelle seiniä! Jusélius-mausoleumin freskojen esitöitä ja luonnoksia. Espoo: Gallen-Kallelan museo

Putkonen, Lauri 2005. Satakunnan rakennusperintö. Satakuntaliitto, painamaton inventointi

Suomen muistomerkit, osa 2. Satakunta. Nousiainen: Väriteos Henna, 1994

Uusimaa

Andersson, Fredrika 1996. Föreningen Minnesvårdarnas inventering av Lovisa gamla gravgård

Blomqvist, Per-Olof 1997. Gravvårdar av metall i Pojo. [Pojo]: Fiskars hembygdsförening

Boehm, Alexander 1886. Luettelo Elias Lönnrotin hautapatsasta varten kerätyistä rahoista. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Hockman, Tuula (toim.) 2004. Levähdyspaikka: Vantaan seurakuntien hautausmaat keskiajalta nykypäivään. Vantaan seurakuntayhtymä. Helsinki: Kirjapaja

Holopainen, Markku 2008. Keravan seurakunnan Sammalojan hautausmaa 1958–2008. [Kerava]: Keravan seurakunta

Johansson, Sten (red.) 2003. Militära äreminnen i Östnyland: förteckning över de stupade. [Ekenäs]: Nylands brigads gille i Östnyland

Kaistila, Maija-Liisa 2015. Kierros Espoon Kirkon hautausmaalla. Espoo: Espoon perinneseura

Kellonummen hautausmaa: hautamuistomerkit = Klockarmalmens begravningsplats: gravminnesmärken. Espoo: Espoon seurakuntayhtymä

Laakso, Marko 2012. Vihdin hautausmaan käyttösuunnitelma. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201301031039

Suomen muistomerkit, osa 9. Uusimaa. Nousiainen: Väriteos Henna, 1999

Taipale, Päivi 2015. Myrskylän Kirkonmäellä. Myrskylä: Myrskylän seurakunta

Väisänen, Mikko 2005. Suomalaisen hautamuistomerkkikulttuurin muutos: havainnointitutkimus Malmin ja Nurmijärven hautausmailta 1960-luvun ja 2000-luvun alkuvuosien hautamuistomerkeistä. Helsingin yliopisto, Teologinen tiedekunta, käytännöllinen teologia, opinnäyte

Helsinki

Ahtola-Moorhouse, Leena 1977. Gustaf Mattssonin hautamuistomerkki. Ateneumin taidemuseo. Museojulkaisu 1975–1976. Helsinki: Suomen Taideakatemia

Alanen, Oiva 1985. Hautamuistomerkkien symboliikka: tutkimus Helsingin evankelis-luterilaisten seurakuntien hautausmaista vuosina 1829–1980. Helsingin yliopisto, Teologinen tiedekunta, Yleinen käytännöllinen teologia, opinnäyte

Bauters, Vesa et al (toim.) 2002. Vapaussodan muistomerkit Helsingissä. Helsinki: Vapaussodan invalidien muistosäätiö

Hakli, Terhikki 2015. Hautakammiosta sateenvarjoon. Hietaniemen hautausmaan Taiteilijainmäen hautamuistomerkkien kertoma. Helsingin yliopisto, Käytännöllisen teologian pro gradu –tutkielma

https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/155507/HakliTerhikkiProGraduUusi.pdf?sequence=1

Halén, Harry 2001. Helsingin venäläinen sotilashautausmaa Taivallahdessa 1826–1918: kalmisto ja vainajat. Helsinki: [Tuohivirsu]

Hausen, Reinhold 1912. Augustin Ehrensvärds jordafärd och hans grafmonument på Sveaborg. Helsingfors

Hautaaminen Helsingissä, 1987. Helsingin Seurakuntayhtymä

Hautamäki, Ranja 2001. Hietaniemen hautausmaa. Hortus Fennicus: Suomen puutarhataide, toim. Maunu Häyrynen. Helsinki: Viherympäristöliitto, Puutarhataiteen seura

Hietaniemen hautausmaa: opaskartta, 2009. [Helsinki]: Helsingin seurakuntayhtymä

Hietaniemen sankarihautakilpailu. Arkkitehti 1943:9-10, s. 97-101

Honkanummen hautausmaa: opaskartta, 2009. [Helsinki]: Helsingin seurakuntayhtymä

Hyttinen, Sonja 1994. ”Poissa on ystävä kallein”. Muistomerkkiperinne Helsingin eläinten hautausmaalla. Helsingin yliopisto, Folkloristiikan pro gradu –tutkielma

Hällström, Magdalena af et al (red.) 1998. Sveaborg: samtiden och eftervärlden. Helsingfors: Samfundet Ehrensvärd

Ilvas, Juha 1976. Helsingin Vanhankirkon puiston hautamuistomerkit 1918–1920 aatehistorian ja ikonografian näkökulmasta. Helsingin yliopisto, taidehistorian pro gradu -tutkielma

Impola, Sirkka 1987. Vanhan kirkon varjossa: Ulrikan kirkkomaalta Vanhaan kirkkopuistoon. [Helsinki]: [Helsingin kaupunki]

Kalaja, Irma 2003. Kuvassa ja sen takana. Helsingin yliopiston Karjalaisen osakunnan taideteokset. [Helsinki]: Seniores Carelienses

Kantonen, Timo 1993. Hietaniemen hautausmaa kulttuurihistoriallisena ympäristönä, selvitysmoniste

Knuutila, Erkki 2008. Tutkimus pääkaupunkiseudun hautausmaiden jäkälälajistosta. Helsingin yliopisto, bio- ja ympäristötieteiden laitos, ympäristöbiologia; pro gradu -tutkielma

Korpela, Salla (toim.) 2013. Malmin hautausmaa: opaskartta. [Helsinki]: Helsingin seurakuntayhtymä

Korpela, Salla (toim.) 2013. Leposaari: Kulosaaren hautausmaa. Opaskartta. [Helsinki]: Helsingin seurakuntayhtymä

Linnanmäki, Seija 1998. Augustin Ehrensvärds gravvård – dess skeden och symbolik. Sveaborg: samtiden och eftervärlden. Helsingfors: Samfundet Ehrensvärd

Nervander, Emil 1883. I de dödas stad: en vägledning för vandraren på Helsingfors lutherska begrafningsplatser. Helsingfors: Edlund

Nordström, Ernst 1940. Taidetta Helsingin hautausmaalla. Helsinki: Otava

O/y Forsman kiviveistämö = O/y Forsman stenhuggeri. [Helsinki]: [Forsman] [s.a.]

Pehkonen, Marja 1988. Epitafium unohdetuille vainajille. Kuolleitten kaupunki. Narinkka. Helsingin kaupunginmuseon vuosikirja 1988.

Pehkonen, Marja 2008. Hauraita muistoja Helsingin hautausmailta. Porvoo: Helsingin kaupunginmuseo

Rantaheikka, Raija 1994. Veistoksia ja muistomerkkejä Helsingissä. [Helsinki]: [R. Rantaheikka]

Rautio, Antero 1998. Pääkaupunkiseudun julkiset muistomerkit ja taideteokset: patsasbongarin opas. Hämeenlinna: Karisto

Rautio, Antero 2006. Löytöretki muistomerkeille: pääkaupunkiseudun julkiset teokset. [Helsinki]: Edita

Santakari, Esa 1980. Helsingin seurakuntien hautausmaat ja hautauskäytäntö. Kehityksen kärjessä usein vähän jäljessä. Helsingin evankelisluterilaiset seurakunnat 1906-1980. Helsingin ev.-lut. seurakuntien seurakuntayhtymä. Helsinki

Seppovaara, Juhani 2002. Elävä hiljaisuus Hietaniemen hautausmaalla. Keuruu: Otava

Soininen, Gunnar 1956. Lääkärien muistomerkkejä Helsingin vanhalla hautausmaalla. Helsingin lääkärilehti 1956

Suomen muistomerkit, osa 13. Helsinki. Nousiainen: Väriteos Henna, 2000

Suomi, Vilho 1966. Tiet kaikki yhtyy täällä. Historiaa Helsingin Vanhalta hautausmaalta. Helsinki: Tammi

Teronen, Arto 2012. Taiteilijakukkulalla: suomalaisia taiteen tekijöitä. Helsinki: Kirjapaja

Viljo, Eeva Maija 1999. Kuka valitsi kiven Ehrensvärdin haudalle. Rakenteita: juhlakirja joka omistetaan Eeva Maija Viljolle hänen 60-vuotispäivänään 9. joulukuuta 1999. Taidehistoriallisia tutkimuksia 21. Helsinki: Taidehistorian seura

Viro, Voitto 1977. Vanha hautausmaa. Helsingin Hietaniemen hautausmaan opas. Helsinki: Otava

Viro, Voitto 1993. Vanha hautausmaa. Helsingin Hietaniemen hautausmaan opas. Toinen uudistettu painos. Helsinki: Otava

Porvoo

Borgå kyrkliga samfällighet Näsebackens begravningsplats: Instruktioner för gravvårdar http://www.porvoonseurakunnat.fi/wp-content/uploads/2014/07/Minnesmärkesinstruktion.pdf

Lindgren, Liisa 2004. Det kan ej göras nog enkelt, nog stort och nog oförgängligt. J. L. Runebergs gravvård. Historiska och litteraturhistoriska studier 79. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland

Selén, Göran 1989. Näsinmäen hautausmaa 200 vuotta. Näsebackens begravningsplats 200 år. Porvoo: Porvoon seurakuntayhtymä

Sund, Kirsti Marja-Leena 2010. Taidetta, tarinoita ja henkilöitä Porvoon Näsin hautausmaalta. Turun yliopisto, kansatieteen pro gradu –tutkielma

Tuusula

Holma, Kauko et al 1985. Tuusulan kirkkopuiston kertomaa. [Tuusula]: Tuusula-seura ry

Holma, Sirkka 2000. Aleksis Kiven hautamuistomerkki. Tuusula-seuran aikakirja. Toim. Sirkka Holma et al. Tuusula: Tuusula-seura ry

Laiho, Arja (toim.) 1996. Paijalan hautausmaa 1896–1996. 100-vuotisjuhlajulkaisu. [Tuusula]: [Tuusulan seurakunta]

Varsinais-Suomi

Edgren, Helena et al (toim.) 1996. Pyhän Henrikin sarkofagi. Helsinki: Museovirasto

Jonasson, Maren et al (red.) 2004. Allt af jern: texter kring en järnmanufakturs och ett industrikvarters metamorfoser. Åbo: Humanistiska fakulteten vid Åbo Akademi

Kainonen, Pentti 1996. Ruskokivillä: elämään ja historiaan liittyviä ajatuksia. [Nousiainen]: [P. Kainonen]

Kaisti, Riikka 1990. Kaarinan hautausmaan hautamuistomerkeistä. Pyhän Katariinan pihoilta: Kaarinan seurakunnan vaiheita. Turku: Turun evankelis-luterilaiset seurakunnat

Lehtonen, Pertti 2003. Muistot kivissä: Karinaisten vanha hautausmaa. [Loimaa]: Ooli

Linnanmäki, Seija 1989. Somerniemen hautausmaan vanhimmat hautamuistomerkit. Vuosikirja, Forssa: Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistys

Mattila, Leena 2012. Naantalin kirkkomaa: historiaa ja tarinaa. [Naantali]: Vallis-Gratiae –yhdistys

Nikinmaa, Kerttu 2002. Kävelykierros Ruskon hautausmaalla. [Rusko-seura ry]: [K. Nikinmaa]

Raision kirkkomaa, 2013. [Raisio]: Raision seurakunta

Suomen muistomerkit, osa 1. Varsinais-Suomi Nousiainen: Väriteos Henna, 1994

Tikkanen, Raija-Leena 1964. Varsinais-Suomen hautausmaat, hautaaminen ja hautamuistomerkit. Turun yliopisto, Kansatieteen laitos, Suomalaisen ja vertailevan kansatieteen proseminaariesitelmä 29.4.1968

Tuominen, Leila K. 2013. Muisto elää: Vehmaan rovastikunnan hautausmaiden vanhoja muistomerkkejä. [Kalanti]: Leila K. Tuominen

Yli-Seppälä, Laura 2013. Maallinen mahti, säilyvä sielu: Henrik Flemingin ja Ebba Bååtin hautamuistomerkki Mynämäen kirkossa n. 1620–1660. Turun yliopisto, kulttuurihistorian pro gradu –tutkielma

Turku

Heino, Paula 2007. Turun hautausmaa kuiskii tuhansia tarinoita. Kirkko ja me 6/2007

Huttunen, Pertti 2011. Suomen Turun sotilas- ja muistomerkkejä. [Turku]: Turun sotaveteraanit

Kaisti, Riikka 1992. Turun vanhan hautausmaan perustaminen, vaiheet ja hautamuistomerkit 1800-luvulla. Turun yliopisto, Suomalainen ja vertaileva kansatiede, pro gradu –tutkielma

Kaisti, Riikka et al 1999. Unikankareen kummulta Skanssin malmille. Turun hautausmaan vaiheita. [Turku]: Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä; Turun maakuntamuseo

Kaisti, Riikka et al 2001. Unikankareen kummulta Skanssin malmille. [Turku]: Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä; Turun maakuntamuseo

Kaisti, Riikka et al 2001. Från Unikankare kulle till Skansmalmen. [Åbo]: Åbo och S:t Karins kyrkliga samfällighet. Åbo landskapsmuseum

Knapas, Marja Terttu 1980. Evert Hornin hautamuistomerkki ja sen korjaus vuonna 1896. Juhlakirja omistettu Elias Härölle 13.6.1980. Toim. Pasi Kaarto et al. Helsinki: [Gratulatores]

Kutilainen, Joonatan 2013. Turun tuomiokirkon keskiaikaisten rauta-aitojen rakenne ja valmistus. Kymenlaakson ammattikorkeakoulu, restauroinnin koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201305087380

Laaksonen, Hannu et al 1984. Turun latinankieliset piirtokirjoitukset = Latinska inskrifter i Åbo. Turun maakuntamuseo, Raportteja; 7. [Turku]: Turun maakuntamuseo

Laaksonen, Hannu 1992. Turun seudun 1200-luvun hautakiviä. Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16.6.1991: esitelmät, referaatit. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys

Laaksonen, Hannu 2011. Maarian kirkkomaa: aikamatka halki pitäjän historian. [Turku]: Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä

Laaksonen, Terhi T. 2007. Tähti syttyi päälle Suomen. Turun akatemian aikaisia tutkielmia, mm. väitöskirjoja 1748–1801 Turun tuomiokirkon historiasta. [Turku]: [Terhi T. Laaksonen]

Mäkelä, Jaakko 1989. Turun punaisten hautamuistomerkit. Museotiedote 1/1989

Nervander, Emil 1888. På Skansen: till hågkomst af bortgångna och till vägledning bland deras grafvar på begrafningsplatserna i Åbo. Åbo: Forselius

Seela, Jacob 2012. Turun juutalainen hautausmaa. Turun synagoga. Juhani Kostet & Marita Söderström. Helsinki: Suomalasen Kirjallisuuden Seura, Turun museokeskus

Taipale, Matti et al (toim.) 1988. Elämän merkit. [Turku]: Turun arkkihiippakunnan vuosikirja XXXVIII

Turun arkkihiippakunnan kulttuuriperintötoimikunta 2007. Seurakuntien omistukseen palautuneilla haudoilla olevien hautamuistomerkkien säilyttäminen tai hävittäminen

http://www.arkkihiippakunta.fi/@Bin/58801/Hautamuistomerkkien+s%C3%A4ilytt%C3%A4minen+tai+h%C3%A4vitt%C3%A4minen+-ohje.doc

Turun hautausmaa 2007. 60 hehtaaria muistoja ja kulttuurihistoriaa. Turun hautausmaan kartta. Turku: Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä. https://www.turunseurakunnat.fi/files/attachments/turunhautausmaa_karttaesite.pdf

Vilén, Ari 2008. Neljännesvuosisata ystävyystoimintaa. Turun maakuntamuseon ystävät – Åbo landskapsmusei vänner 1983–2008, http://www.museonystavat.fi/historia.pdf

Wikeström, Rose-Marie 1995. Samuel Cockburns gravmonument i en konsthistorisk forskning och som en del av konstundervisningen. Lapin yliopisto, Taiteiden tiedekunta, opinnäyte

Suomen entiset alueet

Anttila, Risto 2007. Volmari Porkan muistomerkki Suursaaressa: kuvaus muistomerkin kunnostuksesta kesällä 2007. Humppila: Suomenlahden Kulttuuriperinneseura

Arola, Minna et al 2001. Ludwigsburgin kunnostussuunnitelma: tutkintotyö. Tampere: [M. Arola & J. Oravasaari]. Tampereen ammattikorkeakoulu, Tekniikka ja metsätalous, opinnäyte

Juutilainen, Antti 1999. Rajantakaiset kenttä- ja sankarihautausmaat. Helsinki: Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys ry

Koponen, Paavo 1999. Karjalan kirkkokummut. Helsinki: Tammi

Kuparinen, Teuvo et al 2015. Kiveen hakattu: Ihantalan muistomerkit. [Lahti]: [Ihantalan muistomerkkitoimikunta]

Patrakka, Marjukka 2008. Hautapaadet Mantsinsaaren hautausmaalla. Nuori Karjala 73 (2008): 5

Repo, Leena 2011. Hautakiviä Viipurin Sorvalissa: Sorvalin hautausmaan luterilaisilta alueilta 2000-luvulla löytyneet hautakivet. [Helsinki]: Viipuri-keskus

Rytkölä, Heikki 1995. Suopassalmen kalmisto. Kainuun museon julkaisuja. [Kajaani]: [Kajaanin kaupunki]

Rytkölä, Heiki 2009. Viimeinen koti: Venäjän Pohjois-Karjalan kyläkalmistojen kuva. Lönnrot-instituutin julkaisuja, n:o 11. [Oulu]: Oulun yliopisto

Tolstikov, Aleksandr (toim.) 2007. Sorvali, muistojen lehto. Viipurin pyhien paikkojen historia. Pietari: Tsarskoje Selo

Sotien hautamuistomerkit, sankaripatsaat ja –hautausmaat

Anaja, Markus (toim.) 2015. Vala ja velvoite: näkökulmia sotilasperinteeseen III. Sotilasperinteen Seuran julkaisusarja n:o 15. Helsinki: Sotilasperinteen Seura

Blinnikka, Aulis 2007. Suomen sankaripatsaat hankittu kolmena aaltona. Joulukannel: Karjalan liiton joulujulkaisu 2007

Huttunen, Kristiina 1998. Muiston paikka: Karstulan ja Lappajärven 1939–44 sankarihautamuistomerkit. Jyväskylän yliopisto, taidehistorian pro gradu –tutkielma

http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-1998750773

Kemppainen, Ilona 2006. Isänmaan uhrit: Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana. Helsinki: SKS

Kormano, Riitta 2001. Punaisten hautamuistomerkit – vaiettuja kiviä. Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 23. Helsinki: Taidehistorian seura

Kormano, Riitta 2014. Sotamuistomerkki Suomessa: voiton ja tappion modaalista sovittelua. Turku: Turun yliopisto

http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-5897-9

Kuutma, Raul et al (toim.) 2005. Suomen-pojat: Suomen vapauden ja Viron kunnian puolesta. [Helsinki]: Suomen-poikien perinneyhdistys

Lehtonen, Heikki 2009. Mannerheim-ristin ritareiden hautamuistomerkit. Kunnianosoitus veteraanisukupolville. [Lohja]: [Heikki Lehtonen]

Poteri, Juha 2009. Sankarihautaus vapaussodassa: valkoisten kaatuneiden hautaaminen Suomessa vuonna 1918. Helsinki: PK-koulutuskeskus

Saivo, Pirkka (toim.) 1955. Sankarivainajiemme muisto. Helsinki: Otava

Salokangas, Sakari et al 1968. Tien varrelta rauhaan. Helsinki: Sotasokeat

Sankarihaudat, 1940. Hautausmaiden ystävät ry:n kirjeitä seurakunnille, n:o 4. Helsinki: Hautausmaiden ystävät

Sankarihaudat, 1943. Sankarivainajain muistotoimikunta. Suomen aseveljien liitto

Sankarihaudat, 1949. Helsinki: Kaatuneiden muistotoimikunta

Sirola, Anna 2014. Kerro kuolosta patsas vakaa: vapaussodan 1918 sankarihautojen muistomerkit vanhan Oulun läänin alueella. Rovaniemi: Väyläkirjat

Tuomisto, Antero 1990. Sotiemme muistomerkit. [Helsinki]: Suomen matkailuliitto

Tuomisto, Antero 1998. Suomalaiset sotamuistomerkit: sotiemme muistomerkit Pähkinäsaaren rauhasta 1323 nykypäivään 1998. Sotilasperinteen seuran julkaisusarja; n:o 1. [Helsinki]: Suomen mies

Uotila, Ilkka et al (toim.) 2015. Jääkärihaudat ja muistomerkit Varsinais-Suomessa, Raumalla ja Ahvenanmaalla. [Paimio]: Jääkäripataljoona 27:n Perinneyhdistys ry:n Varsinais-Suomen Osasto

Vainio, Seppo 2009. Saksalaiset kaatuneet sotilaat ja muistomerkit Suomessa 1918. Vantaa: Seppo Vainio

Hautakirjoitukset

Kivimäki, Arto et al 2008. Hautojen lauluja. Muistosanoja antiikin hautakivistä. Helsinki: Tammi

Pitkäranta, Reijo 2004. Suomen kirkkojen latina. EFIL: Ecclesiarum Finlandiae Inscriptiones Latinae. Piirtokirjoitukset kirkoissa, kellotapuleissa ja hautausmailla. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Pyy, Aleksandra 2012. Latinankieliset ostialaiset hautakirjoitukset. Helsingin yliopisto, Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus, pro gradu –tutkielma

Riikonen, H. K. 2005. Latinan perintö Suomen kirkoissa ja hautausmailla. Tieteessä tapahtuu 2/2005; http://www.tieteessatapahtuu.fi/0205/riikonen.pdf

Tossavainen, Jouni 2007. Kirjaimet kivessä: hautakirjoitusten synnystä. Parnasso 57/2007

Viinijoki-Sipilä, Eeva 1975. Akklamaatiot Hispanian alueelta löydetyistä hautapiirtokirjoituksista. Helsingin yliopisto, Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus, pro gradu -tutkielma

Wilkman, Margareta 1970. Latinska gravskrifter i Finland. Helsingin yliopisto, Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus, pro gradu –tutkielma

Musta matkailu

Foley, Malcolm & J. John Lennon 1996. JFK and dark tourism: A fascination with assassination. International Journal of Heritage Studies, Vol. 2, Issue 4, 1996, 198–211

Jämsén, Sonja 2015. Musta turismi - matkailijaprofiilit ja motivaatiot matkan takana. Saimaan ammattikorkeakoulu, hotelli- ja ravintola-alan koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2015060512581

Kuusimäki, Karita 2015. Auschwitz dark tourism -kohteena. Tampereen ammattikorkeakoulu, matkailun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201504234869

Rosenqvist, Eleonoora 2010. Hautausmaamatkailu Helsingissä. Laurea-ammattikorkeakoulu, Kerava; matkailun koulutusohjelman opinnäyte

http://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/16083/rosenqvist.pdf?sequence=1

Ruuska, Piia 2011. Musta turismi: suomalaisten matkailijoiden näkemykset ääri-ilmiöstä. Jyväskylän ammattikorkeakoulu, matkailun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2011122119089

Seaton, A. V. 1996. Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. International Journal of Heritage Studies, Vol. 2, Issue 4, 1996, 234–244

Tahvanainen, Tuukka-Pekka 2014. Synkkä turismi: Kärsimyksen aakkoset. Karelia-ammattikorkeakoulu (Pohjois-Karjalan ammattikorkeakoulu), matkailun koulutusohjelman opinnäyte

http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2014061312908

Pohjoismaisia aineistoja

Kulturmiljölag (SFS 1988:950), http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.HTM

Kulturmiljöförordning (SFS 1988:1188), http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19881188.HTM

Begravningslag (SFS 1990:1144)

http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19901144.HTM

Centrala Gravvårdskommittén (CGK), 1998. Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning. Stockholm: Centrala Gravvårdskommittén

Centrala Gravvårdskommittén (CGK), 2007. Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. Västerås: Centrala Gravvårdskommittén

www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=731282

Vård av gravstenar. Riksantikvarieämbetet, 2002.

http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/504/9789172096721.pdf?sequence=5

Curman, Sigurd 1932. Kristna gravmonument från 1000-talet funna i Vreta kloster. Stockholm: Norstedt

Gardell, Sölve 1937. Gravmonument från Sveriges medeltid. Göteborgs universitet; väitöskirja

Gustavsson, Anders 2003. Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid: en tilltagande individualitet under 1990-talet? Oslo: Novus

Gustavsson, Anders 2011. Cultural studies on death and dying in Scandinavia. Oslo: Novus Press

Gustavsson, Anders 2014. Grave memorials as cultural heritage in western Sweden with focus on the 1800s: a study of materials, society, inscribed texts and symbols. Oslo: Novus

Göransson, Tora 1977. Jean Eric Rehns gravkonst. Lunds universitet; väitöskirja

Hamner, J. W. 1933. Visby domkyrkas gravstenar. Stockholm

Kristensen, Lilly 2010. Energianalys av gravstenstillverkning. Life cycle inventory of gravestone. Sveriges lantbruksuniversiitet. Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap; Landskapsutveckling, opinnäyte http://stud.epsilon.slu.se/1731/1/l_kristensen_100828.pdf

Lundberg, Stig 1997. Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland. Göteborgs universitet, Historiska institutionen; lisensiaatintyö

Nordin, Hanna 2011. Vad händer med gravstenar på gravplatser där gravrätten sagts upp? / What happens to gravestones after the church takes over the ownership? Sveriges lantbruksuniversiitet. Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap; Landskapsutveckling, opinnäyte

http://stud.epsilon.slu.se/2442/1/nordin_h_110407.pdf

Ström, Annika 2002. Monumental messages: Latin inscriptions on tombstones and church bells in medieval Sweden. Stockholm: Sällskapet Runica et mediaevalia

Söderpalm, Kristina (red.) 1994. Dödens riter. Stockholm: Carlsson; Göteborgs stadsmuseum

Theorell, Anita et al 2001. Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar. [Stockholm]: Max Ström

Thäte, Eva S. Monuments and Minds: monument re-use in Scandinavia in the second half of the first millennium AD. Lund: Wallin & Dalholm

Wadsjö, Harald 1930. Gravkonst. Lund: Samfundets för hembygdsvård